Barcode : 4990010216652
Title - Kabi Rahasyam
Author - Halayudha, Bhatta
Language - sanskrit
Pages - 134
Publication Year - 1879
Barcode EAN.UCC-13

कविरहस्यम्।

महामहोपाध्यायेन।

श्रीमता भट्टहलायुधेन विरचितम्।

निउजिअ आलार, गारट् अमाच्चार अद् दि अर्डार अद् खिमोपीछ्ड
अद् रेलजियम्, गारट् अमाच्चार अद् दि फार्ट आफ् अद् दि अर्डार
अद् आजवर्ट अद् साक्समनि, सिभेलियार अद् दि इम्पीरियाछ्
अर्डार अद् मेड्जिडि अद् टर्कि, सिभेलियार अद् दि पीर्ट्-
निज् सिलिटारि अर्डार अद् आरट्ट, गारट् अद् दि
अर्डार अद् वसवमाला अद् आस, नेपालीय
गारट् अद् दि गुर्खा अर्डार अद् सर-
स्वती, सङ्गीतनायक, सङ्गीतमिश्र-
विद्यासागर, अफिसार केला
इलिट्रक्सन् पद्धिक्
(फ्रान्स), फेली
अद् दि

कलिकाता-संस्कृतपुस्तकालयाधिपतिभिः प्रकाशितम्

श्रीगौरीन्द्रमोहन ठाकुरेण

प्रकाशनार्थम्।

विषमपदव्याख्या-धातुविवृतिभ्यां सहितम्।

कलिकातासंस्कृतपुस्तकालये मुद्रितम्।

१८०१ शकाब्दाः।

KAVI-RAHASYAM,

OR

A ROOT-LEXICON WITHIN A POEM.

BY

BHATTA HALÁYUDHA.

EDITED WITH NOTES

BY

ŚOURÍNDRO MOHUN TA'GORE, Mus. Doc. D. L.

Fellow of the University of Calcutta, Hony. Member of the Royal Asiatic Society of Ceylone, Knight Commander of the Order of Leopold of Belgium, Knight Commander of the First Class of the Order of Albert of Saxony, Chevalier of the Imperial Order of Medjidie of Turkey, and of the Royal Portuguese Military Order of Christ, Knight of the Siamese Order of Bassabamálá, and of the Order of Saraswati, Sangíta Náyaka, and Sangíta Silpa-Vidyáságara of Nepaul, &c.,&c.,&c.

Calcutta:

PRINTED BY BIPIN BEHARY ROY,

AT THE

ROY PRESS,

35 Beneatola Lane, Putloldanga,

&

PUBLISHED BY KALLY PRASSANNA BANERJEE,

1879.

[All Rights Reserved.]

TO

J. M. Croft Esqr., M. A.

Director of Public Instruction, Bengal,

THIS

KAVI-RAHASYAM

is most respectfully

DEDICATED

BY

HIS MOST OBEDIENT SERVANT,

THE

EDITOR.

PREFACE.

In ancient times there was a celebrated king at Gaur named Á dis úra. Intending to perform a great sacrifice he invited five able Bráhman ás[1] well versed in the *Vedas* from Kànyakubja (Kanauj), and duly engaged them as priests to officiate at the ceremony, the performance of which he did not think it proper to entrust to the degenerate Bráhman ás of Gaur. When the ceremony was finished, he did them great honor and granted them five villages[2] in order that they might settle in the country. Of these five Bráhman ás, Bhattanáráyan a was most noted for learning and erudition. He belonged to the S ándilya family and from him are descended the Tagores of Bengal. His works, *Prayogaratna*[3], *Gobhilasu trabha shya* and *Ka s ímaran amuktivichara*[4] proclaim his fame and form an enduring monument of his vast intellectual powers, and his great drama of *Ven ísanhá ra*[5], the best yet written in Bengal, is still the pride of this country.

---

[1] The names of the five Bráhmanás were Bhattanáráyan a, Daksha, Vedagarbha, Chhándara and S ríharsha.

[2] The names of the five villages were *Ka makuti, Brahmapuri , Harikuti, Kankagra ma* and *Batagra ma*.

[3] A work on certain religious ceremonies.

[4] Discussions on the delivery of the soul from the body and exemption from further transmigration by death at Benares.

[5] A drama on the war between the Kauravas and the P ándavas.

The author of this work the learned Bhatta Haláyudha, was sixteenth in descent from Bhattanáráyana[1]. He wrote the *Bráhmańasarvasva*[2], *Nyáyasarvasva*, *Panditasarvasva*, *Sivasarvasva*, *Matsyasúktatantra*,[3] *Abhidhánaratnamálá*[4] and *Kavirahasya*. A profound politician, he was the prime minister of Lakshmańa Sena, the son of king Vallála Sena. It might be therefore inferred that he flourished towards the latter end of the eleventh century after Christ. He is frequently quoted by Ujjvaladatta, Mallinátha and Medinikara, who may be, therefore, presumed to have flourished after him and to have regarded him as a very high authority.

The two brothers Dharańídhara and Vanamáli, ancestors of Haláyudha were renowned for uncommon learning. Dharańídhara is known among the learned as the author of the *Vyákarańasarvasva* and a commentary on the Institutes of Manu, and his brother Vanamáli is the author of the *Bhakti-*

[1] Haláyudha was twelveth in descent from Bhattanáráyańa according to "A brief account of the Tagore Family, published by I. C. Bose & Co., in 1876.

[2] A work explaining Vedic Mantras.

[3] A Theological work.

[4] A Sanskrit Vocabulary.

ratna'kara[1] and *Dravyas'uddhiprakaran'arahasya*[2]. Dhananjaya, the grandson of Dharan idhara has immortalised his name by compiling the *Nighantu*, a vocabulary of Vedic terms. He held the office of judge in the reign of Vallála Sena. Pas'upati and I's'ána, brothers of Haláyudha, were men of extraordinary erudition, and the former wrote a work on the rituals prescribed in the *Yajus Veda*, and the latter composed several works on Law. The celebrated poet Jagannátha who received the title of "the King of the Learned" (पण्डितराज) was descended from this family. The *Rasagangádhara*, *Bháminíviláśa* [3] *Rekha'gan'ita* (geometry) and other works have kept alive the fame of Jagannátha. Purushottama Vidyávágis'a was the son of Jagannátha. The *Prayogaratnamálá* [4], *Muktichintámani* [5], *Vishn'ubhaktikalpalatá* [6], *Bhá'sha'vritti* [7], *Trika'n'das'esha* [8], *Eka'ksharakosha* [9], *Ha'ralatá*, *Ha'ra'vali*, *Gotrapravaradarpan'a*[10] and other works

---

[1] A Literary work.

[2] A Theological work, this is said to have written at the request of Jaya Chándra, the king of Trigarta (Julludar Doab).

[3] Poems on miscellaneous subjects.

[4] Grammar.

[5] A Vedic work.

[6] A work in praise of Vishn'u.

[7] A Commentary on Pán'ini's Grammar.

[8] A Sanskrit Vocabulary.

[9] A Dictionary of the Alphabets.

[10] A work on Law.

were written by him. These productions and the fame of their author will last as long as the Sanskrit Śástras command the respect of men of letters. Balaráma, the son of Purushottama is known as the author of *Prabodhaprakáśa* (grammar).

My revered father Haro Coomár Tagore was born of this family. He was a good Sanskrit scholar, he encouraged Sanskrit literature, patronised men of learning, and himself wrote *Dakshiṇárchanapárijáta*, *Haratattvadídhiti* and *Purascharaṇápaddhati*. The Library which he has left in the family, contains a large number of Sanskrit MSS collected from different parts of India, and noted for their rarity and excellence.

The late Honourable Prosonna Coomár Tagore C. S. I. was my uncle. He translated into English the celebrated *Vivádachintámaṇi*, the highest legal authority of the Mithilá School, published abstracts of several Law Books prevailing in Bengal and the N. W. Provinces, and recovered many old Sanskrit works and distributed them gratis to lovers of learning. He was a sound lawyer, and he has left a vast collection of Law-Books.

My respected brother, the accomplished Hon'ble Mahárája Joteendra Mohun Tagore C. S. I. is now the ornament of the family. He is himself a poet, and a great patron of learning.[1]

[1] He owns a rich and well kept Library of English Books and is

It is to be regretted that the works of this high family should sink into oblivion; and we, who are its living representatives, however unworthy, should feel it as our bounden duty to make them known to the world. I therefore, intend to publish the works of our ancestors. For the present the humble editor has taken up the *Kavirahasya* of Hala´yudha. The object of this work is to teach the use of Sanskrit roots (of the same or different meanings, or of the same sound, &c.). The author did not propose to write a poem; but he has displayed in it so much poetical power, that it may be ranked among the best productions of the Sanskrit poets. In every verse he has shewn uncommon skill in the use of roots. The following will serve as a specimen :—

'यो जीयाति जयश्रियं रचयते धर्मं श्रयीतेऽधरै
तेजोभिर्जगदाव्रणोति यशसे दानैः यथार्हैर्धनैः।
बन्धूंश्चिंच श्रयति यो वरयति प्रेम्णा सभ्यो जीवते
दुष्टे वारयति द्विषो निवसते नित्यं त्रियीपद्धवत्'।[1]

(Page 4th, verse 11th.)

---

also in possession of a vast collection of Sanskrit and Law Books left by his father and uncle.

[1] He who hails the godess of Victory with grateful offerings, gives to Dharma a reverential welcome, envelopes the world into the majesty of his power, honours his relatives with presents of wealth, loves fame, seeks prosperity, values good name, disperses his enemies in war, and destroys the evils that befal his friends and kindred.

Here the author has given all the different forms of the roots ॥, ৭ and ৰ in the present tense (ৰ), singular number. Such skill is to be noticed in every verse. The original manuscript is so full of orthographical mistakes that it has been a task of very great difficulty to arrive at the correct reading. I have herein attempted the explanation of such passages as appeared to me to be in need of it, and I have in the appendix put in the necessary information about all the roots found in the text.

SOURINDRO MOHUN TAGORE.

भूमिका।

आसीत् पुराऽस्मिन् गौड़देशे प्रभूतकीर्त्तिरादिशूरोनाम नृपतिः। स कदाचित् पुत्रेष्टियागो यियक्षुरुपलभ्य तदानीन्तनान् गौड़ीयान् ब्राह्मणान् ऋत्विक्कर्म्माऽनर्हान् काश्यकुब्जादार्त्विजीनान् सुतप्रकाशान् पञ्च भूसुरानानिनाय। पश्च तैरध्वर्य्युपदेषु समधिष्ठितैर्निर्व्वर्त्तिते यथाविधानमध्वरे नरपतिस्तेभ्यः पञ्च ग्रामान् दत्त्वा सबहुमानमिमांश्चैव गौड़देशे वासमकारयत्। आसीत्तेषां मुख्यतमो देवानामिव नारायणो भट्टनारायणो नाम। यः खलु साण्डिल्यगोत्रप्रसूतः प्रसविता चाऽस्मदीयस्यैतावतष्ठाकुरवंशस्य। विलसन्ति येन प्रणीताः प्रयोगरत्न-गोभिलसूत्रभाष्य-काम्यो-मरणमुक्तिविचारादयो निबन्धाः कीर्त्तिपताकाइव धरण्याम्। यस्य च क्षितिर्वेणीसंहारनाम नाटकं गौड़जनपदवास्तव्यस्य कवेः क्षितिरिति गौड़जनपदस्य मूर्द्धानं परमुन्नयति।

अस्य किल कविरहस्यस्य रचयिता कोविदकुलधुरीणः शास्त्रपारावारपारीणः श्रीमान् भट्टबालायुधो नाम तस्मादेव सुप्रसिद्धतनान्नो भट्टनारायणात् षोड़शतमः पुरुषः (१)।

---

(१) भट्टनारायणात् द्वादशतमः पुरुषो बालायुधः, एति ईश्वरचन्द्रवसुप्रकाशिते ठाकुरवंशविवरणे चस्ति। (vide, A brief account of the Tagore Family, published by I. C. Bose and Co. in 1868.)

यवच आद्यवसर्व्वस्वं व्यासवर्व्वस्वं पक्षितवर्व्वस्वं शिव-
वर्व्वस्वं मत्स्यसूक्ततत्त्वं पिङ्गलच्छन्दोविवृतिम् अभिधान-
रत्नमाला अविरलसमन्वयं सुवचनं निबन्धान् निबन्धच्च ।
वाक्षीदत्तसुगतादव नीतिमन्त्रविशारदः प्रख्यातकीर्त्तिर्भूपाल-
कुलचक्रवर्त्तिनो वप्पाकदेवस्य सूनोर्महाराजलक्ष्मणदेवस्य
सभायां सुखातसः सचिवः । अतोऽयं खृष्टीयैकादशशता-
ब्दीप्रेषे प्रादुरासीदित्यनुमीयते । तच्चुलदत्तमल्लिनाथमेदिनी-
करप्रभृतीनाच्च व्याख्यातुं प्रमाणार्थमेतद्ग्रन्थानामासुदरचा-
दूर्द्धं तनोऽयं तेषामतीवप्रामाणिकत्वोपजीव्यत्व सम्बन्धसामा-
न्यमिति नात्र सन्देहः ।

ठाक्कुरमधावंशोऽयमुदधिरिव रत्नानां भूयसां पक्षित-
राणां प्रसूतिः । अतोऽस्मिन् विद्वद्ब्रह्मणोद्धरे वंशे विद्या-
धारो धरणीधरस्तत्सोदरश्चाकलितविज्ञानमाली वनमाली ।
विभाति धरणीधरस्य व्याख्यैवाकरवर्व्वस्वं नाम विद्वति-
लानीवद्वयोधिनी मनुधर्म्मसंहितायाः, द्योतन्ते च दृश्यद्वि-
प्रवरवरेण्य-भक्तिरत्नाकरप्रभृतयस्तावभवतो वनमालिनः
प्रबन्धाः । विविधवादिदुन्दारकहृन्दस्तब्धविजयो धनञ्जयो-
नाम प्रख्यातवैदिकनिबन्धुकारस्तस्यैव धरणीधरस्य पौत्रः ।
वाक्षीदत्तो गौड़भूपालवप्पालक्ष्मणसभायां प्रधानतमो मन्त्री ।
अविरलसञ्चारो दत्तायुधस्तस्यैव धनञ्जयस्य तनयः ।
वाल्हाच्च दत्तायुधस्याऽनुजन्मानावीशानपशुपतिनामानौ

युतेन मौलेन च ज्येष्ठाङ्गूनौ। तयोः पञ्चपतिसंयुतां चर्च-
पतिमौग्यागच्च चर्चयाञ्चक्रच्च निवन्धं प्रचिकाय। यच्च
गच्छता कालेन अविच्छिन्नशिरोमणिः पण्डितराजोपाधि-
र्जगन्नाथश्चमं वंशमुत्तंसयामास, आगरवन्ति यशांसि
कीर्त्तिं रसगङ्गाधर-भामिनीविलास-रेवागणिताद्यः कृतयः।
प्रत्यादेशोऽयेवमनीषिणां द्वाभ्यामिव पुरुषोत्तमः पुरुषोत्तम-
नामा तस्यैव जगन्नाथस्य सूनुः। विद्याभागीशोपाधिना येन
प्रयोगरत्नमाला, सुक्तिचिन्तामणिः, विष्णुभक्तिकल्पलता,
भाषावृत्तिः, सिद्धान्तबिन्दुसन्दीपनं, त्रिकाण्डशेषः, एकाक्षर-
कोषः, हारलता, हारावली, मोक्षप्रवरदर्पणमन्येऽपि बहवो
ग्रन्थाः प्रणीताः। स्मर्यते यावत्स्मरणमत्र भुवने
सामाजिकानामार्य्यायाश्चपरिमोक्षणेऽनुरागः स्मर्यन्ति
तावत्स्मरणमत्र पुरुषोत्तमस्य कृतयः कीर्त्तयश्च। आसीत्
पुरुषोत्तमस्याभवो गुणाभिरामोवरराजः। अकारि येन
मनीषिणा प्रबोधचन्द्रोदयाभिधानं व्याकरणम्। अथ काले
गते उदभूदज्ञादन्धकाराद् क्षीरनीरधेरिव कौस्तुभ-
महामणिः पिताऽस्माकं परमपूज्यपादः पवित्रकीर्त्ति-
र्हरिकुमारनामा महाजा। येन खलु ठाकुरचंद्रावतंसेन
हरिवार्षभपारिजात-हरतत्वदीधिति-पुरन्दरपण्डितप्रबु-
तयो निबन्धाः प्रणीता बन्धवान्धोवशसामान्यपुण्यप्रभावैः
सकलशोकमध्ये सकलशोकोत्तरः साधुवादः। आसीत्

पिता मो विक्रमादित्यद्वाऽपरोविश्रामभूमिर्विंधावताम् । यं खिन्न क्रमलमिव मिहिन्दा रसालमिव कोकिलाः परिवारयन्तिस्म सततमिव विभवमानसम्बर्द्धिताः विद्वज्जनाः ।

यः सत्यव्रतपरितर्पितपिङ्गदेवः
निर्व्यूढदर्पनवसात्मतनूरिविघ्नः ।
पुण्यावदातमतसत्यमनाप्रतिष्ठः
सार्द्धं सुरैः सुरपुरीमधुनाऽधितिष्ठेत् ॥

आसीच्च कनिष्ठतातपादोऽस्माकं प्रसन्नपुण्योज्ज्वलमूर्त्तिः परमपूज्यपादः प्रसन्नकुमारनामा मनस्वी । प्रणिनाय योऽस्मदंशमयाङ्गो राजपुरुषभावया विवादचिन्तामणिं नाम तत्प्रभवतो याज्ञवल्क्यतिमिश्रस्य कृतिं पाश्चात्यजनपदवक्रदेश्यादिप्रचलितानाचाऽनेकविधान् व्यवहारशास्त्रार्थां निबन्धान् (१) प्रकाशयामास च सह टीकाभिर्दायभागादिज्ञानपरांश्च पूर्व्वनिबन्धान्, यान् प्रतिदिनमेव स बदान्यवरो वितनोत विद्वज्जनेभ्यः । यः खलु भारताम्बरनक्षत्रभूतोनिजमभिधा भारतनक्षत्रोपाधिं (२) बङ्गेश्वरस्य समितिसभ्यपदवीं (३) महनीयसामाजिकपदञ्च भारतेश्वरमहासभायामासससाद (४) ।

---

(१) Heritable Rites of Bandhus according to the Western School of Hindustan; Table of succession according to the Hindu Law as prevalent in Bengal, &c. &c.

(२) Companion of the Most Exalted Order of the Star of India.

(३) Member of the Council of the Lieutenant-Governor of Bengal.

(४) Member of His Excellency the Governor General's Legislative Council, &c. &c.

विजयते ऽधुना ऽखण्डप्रतापसम्पन्नो निखिलशास्त्र-
वाक्यावबोधविद: वीतविद्वज्जनसिंहासनवि: परमपूज्यपादो-
मम यतीशान् भ्राता महाराज: श्रीमान् पुष्पगर्यंशां
धुरीणो यतीन्द्रमोहनो नाम । य इदानीं कनिष्ठतातपाद-
एव नो भारतनवग्रहोपाधिपदे भारतीश्वरमहासभाया:
सभ्यपदव्याघ्राऽवतिष्ठमानो मानोन्नत: सततमेव स्वदेश-
हितव्रतदीक्षित: कालं नयति ।

यत्रयत्रार्ये विहरति सदाऽधीश्वरी वाङ्मयानाम्
यस्मिन्नार्या विलसति सदा सत्यधीयूषराशि: ।
यत्कीर्त्तुञ्जे यदनवसरी मातुरी मान्यिपूर्वा
यत्र स्वच्छे यजति च सदा मानसी धर्मधेनु: ॥
पुण्यैर्यत्र त्रयाग्निसत्रविधी मन्त्रानभ्रैर्वावृते
कीर्त्तिर्विष्टपमण्डपेषु यदयज्ञीयगुणाविताऽगायते ।
यत्राऽमलगुणावली सुविमला गन्धर्वगाथायते
पुण्यं यच्चरितं यश: च यत्रा धीयूषधारायते ।

महनीयकीर्त्तिसंज्ञस्य मम तातोपमस्याऽग्रजन्मविरचान्-
यज्ञशास्त्रितेन मया प्राचीनतरस्याऽस्य ग्रन्थस्य सुपरिष्कृतं
पुस्तकं दुर्लभमवलोकयताऽनुपूर्व्यपुरुषपङ्क्तिसंरक्षणमवश्यं
कार्यमिति मन्यमानेन चाऽस्य प्रचारे यथामति श्रीकृत:
प्रयत्न: ।

यत्रेऽस्मिन्नेकार्थैकयद्भिन्नार्थादिधातुरूपाण्येव विवक्षु-
रविवक्षितेऽपि कावग्निर्माणे कविस्तथा यत्नं प्रकटी-
चकार यद्यदयं व्याकरणाङ्गभूतमप्युपादेयकाव्येष्वन्तर्भाव-
मर्हति। यत्त्वार्थैकयद्भिन्नविशेषेऽत्र तत्रभवान् ग्रन्थकारः
प्रतिश्लोकमेकरूपादिधातूनामर्थगणादिभेदाद्रूपभेदान् प्रदर्श-
यामास। तदत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते, यथा ;—

'श्री क्रीणाति जयश्रियं रणमुखे धर्मं हृणीतेऽध्वरे
नेत्रोभित्रमदाद्यतीति वरति भ्रातॄन् यथार्हैधनैः।
खड्गोर्मिंच हृणाति यो वरयति क्षेमं यतो क्रीयते
युद्धं वारयति त्रिधो निवरते नित्यं प्रियोपद्रवम्'। (११ग्र: श्लोक:)।

अत्रैकस्मिन्नेव श्लोके यथाक्रमं क्रीणाति, हृणीते, हृणोति, वरति, हृणाति, वरयति, क्रीयते, वारयति, वरते, इति नवविधानि (१) धातुरूपाणि दर्शितवान्। एवं सर्व्वत्र। अस्य परिशुद्धिविधौ मया यदादर्शपुस्तकमासादितं तदतीवासमञ्जसमसम्बद्धभङ्गविकलत्वादालोक्यते लिपिकरप्रमाद-दोषेण, तेन च प्रकृतपाठनिरूपणे नितान्तदुष्करेऽपि मया सर्व्वात्मना विहितः प्रयासः, न जाने तत्र कतिपयोऽपि सफलो जनेति।

अथाऽस्य विषमपदानां व्याख्या प्रयुञ्जानश्च सर्व्वेषामेव धातूनां सम्पूर्णां विहितिर्व्याघातेति, प्रथमा मूले द्वितीया चाऽस्मिन् सन्निवेशिता।

(१) हृणातेः षट् रूपाणि, क्रीणातेर्द्वे रूपे, वरणातेश्च एकं रूपम्।

इदानीमिदमर्घ्ये सामाजिकान् यदि तैरत्र मे स्खलनं किञ्चित् समुद्भाव्येत तदनुक्रोशबुद्धया परिशोधनीयमिति ।

श्रीकेऽतिप्रौढ़कीर्त्योऽभवदवनिपतिर्भूमिनागादिभूरः
प्रारेभेऽसौ कदाचित् क्रतुमतिविततं पुष्कलौकी नरेन्द्रः ।
ऋत्विक्कर्मोऽनभिज्ञानिह धरविबुधान् वीक्ष्य यज्ञाय तेन
प्रख्याताः पञ्च विप्राः सुतिक्षतिकुमखा चाहृताः साग्रकुम्भाः ॥
चाक्षीत्तेषां वरिष्ठो हरिरिव महता भट्टनारायणाख्यः
योऽजायं ठाकुराख्यां कुलमणिविबुधं सूतवान् पूतपापम् ।
वेदीसंस्कारमाद्यः प्रथयतजनिता हस्मखाध्वीनमज्ञ
श्रीश्रीनञ्जे यदीया प्रथयरथवखाऽद्यापि जागर्त्ति कीर्त्तिः ॥
श्रीमान् भट्टखायुधः सुतनिधिर्जातस्तदीयान्वये
योऽजट्ठाकुरवंशभाजरमणिः प्रेचावतामग्रणीः ।
यः सैनान्वयसुन्धदुग्धजलधिप्रोद्भूतकीर्तद्युतेः
सत्री खञ्चपमूसुजः परिषदि प्रख्यातकीर्तेरभूत् ॥

श्री रत्नमाणिक्यकीश्वरञ्च
सूतेर्निबन्धोच्च चकार धीरः ।
अथस्त यः पिङ्गखडग्रसूनु-
र्व्याख्याच रम्यां विदुषां वरिष्ठः ॥
श्रीऽग्रीवविद्याम्बुधिपारदर्शी
कुलावधीर्यं मणिनं चकार ।
वर्षेऽपचेऽधिकवातुवसुन्
व्याचच्च सर्वं सुखपच्चवाणि ॥
निर्मंच श्री गाहसुधाचतुष्टयम्
श्रीवाचवाणि ग्रदहाति विदुषः ।
खर्वंग्रहीपच्च कवेः स यत्नात्

यस्यं विलीयीन्दुचतुष्टयान्त ।
उत्साहनिर्भेदजलैः प्रभक्ष्यैबीजम्
सिञ्चन्ति ये भुवि जयन्ति तएव धन्याः ।
विघ्नैरदाक्षविषैव दष्टन्ति ये तम्
ते आततादविजयमेव चिराय यान्तु ।

बलिकातारराजधान्याम् ।
१८०१ अब्दाः । वीराश्विने, शुदि,
नवाह्न्याम् ।

} श्रीगौरीन्द्रमोहन शर्म्मा ।

कविरहस्यम् ।

श्रीगोविन्दो जयति ।

मङ्गलाचरणम् ।

जयन्ति मुरजित्पादनखदीधितिदीपिकाः ।
मोहान्धकारविध्वंसाप्तुन्निमार्गप्रदर्शिकाः ॥ १ ॥

अभिधेयवचनम् ।

लोकेषु शास्त्रेषु च ये प्रसिद्धाः
काव्येषु ये सत्कविभिः प्रयुक्ताः ।
उद्धित्य तांश्चित्तविमोहनाय
यद्दागसं धातुभिरुद्धरामि ॥ २ ॥

मुरजित: श्रीहरेः पादयोरवयोर्नखदीधितयो नखश्रियः, बहुषा वाः दीपिकाः प्रदीपाः । मोहान्धकारविध्वंसात् अज्ञानरूपतिमिरविनाशात् । मुक्ति-मार्गप्रदर्शिकाः निर्वाणोपायस्य दीपिकाः, यदि मनसश्चक्षुषः प्रकाशिकाः । अपि सम्भावनायां वर्तते । नखदीधितीनां प्रज्ञानजनकात् दीपिका-त्वात् । यथा, दीपकाद्यालोक मनसोऽपि पश्यामीति, तथा मुक्तिमार्गोऽपि मनसश्चक्षुषेति भावः । १ ।

उद्धित्य संगृह्य । २ ।

एकार्था एकशब्दाश्च भिन्नार्थाश्चैव वाचकाः।
सदृशार्थाभिधानाश्च भिन्नार्थाः सदृशाक्षराः ॥ ३ ॥
एकार्थाश्चैकशब्दाश्च निबध्यन्तेऽत्र धातवः।
धातुपाराय्यनाम्नोधिपारोत्तीर्णधिया मया ॥ ४ ॥

अथ प्रस्तारः।

अस्त्यगस्त्यमुनिर्ज्योत्स्नापवित्रे दक्षिणापथे।
जयराज इति ख्यातो राजा साम्राज्यदीक्षितः ॥५॥
गोपायति क्षितिमिमां चतुरब्धिसीमां
पापाज्जुगुप्सत उदारमतिः सदैव।
वित्तं न गोपयति यस्तु बलीयकेभ्यो-
धीरो न गुप्यति महत्यपि कार्यजाते ॥६॥
अस्मिं पृणाति पृणति द्विजदेवताश्च
प्रीणाति बान्धवजनानतिथीन् पृणोति।

दाक्षिणात्याः प्रायेण। २।

ज्योत्स्नायाः सम्बन्धादस्यास्य ज्योत्स्नाशब्दत्वम्। ५।

तमेव राजानमुपक्षीकुर्वन् तत्प्रस्तावप्रसङ्गेन प्रकृतं धातुव्याख्यानमारभते, गोपायतीत्यादि। चतुरब्धिसीमानमित्यनेनास्य सार्वभौमत्वं विवक्षितम्। अतएव जिघृक्षया मतीक्ष्णधियः, पापात् जुगुप्सते पापं निन्दन् तस्मात् निवर्तते इत्यर्थः। अतीक्ष्णधीजुगुप्सापराजयेभ्यादिसूत्रेण पापादिति पञ्चमी। महत्यपि कार्यजाते धनिमदने कार्यभारे उपस्थितेऽपि, न गुप्यति व्याकुलचित्तो न भवति। ६।

बलीयांसः सूनवः श्रीभवदवधनाश्चेव रसाधनानि पुष्टिकरभेषजानि। रसा-

यः प्रीयते प्रथमिषु प्रथते च यत्वान्
यं प्रावयन्ति कविसूक्तिरसायनानि ॥ ७ ॥
धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं
चूतं धुनाति धुवति स्फुरितातिमुक्तम् ।
वायुर्विधूनयति केसरपुष्परेणून्
यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥ ८ ॥
कायो न जीर्यति धृणाति न यस्य मन्ति-
र्नोजूर्यते भुजबलं न जिगाति तेजः ।
यद्दिदिषां जरति चेतसि भोगतृष्णा
तेषां वपूंषि विपिनेषु च जारयन्ति ॥ ९ ॥
यस्तृप्नोति पितॄन् स्वधापरिगतैर्हव्यैश्च काव्यैः सदा
स्वाहाशब्दपुरस्कृतेन हविषा योऽग्निञ्चयं तर्पति ।

यमानि यथा जराद्यजादीनपक्षस्य ईदृशानि विदधते कविसूक्तयोऽपि तथा चित्तार्द्रीकरादीनपक्षस्य हृदयानन्दमातन्वत इति भावः। रसायनलक्षणं यथा,—यज्जराव्याधिविध्वंसि वयसः स्तम्भकं तथा। चक्षुष्यं हंहणं हृद्यं मेधस्यं तद्रसायनम् इति । ७ ।

स्फुरितो विकसितः, अतिमुक्तो माधवीलता, अतिमुक्तः पुष्पद्रुः स्वादुवासन्ती माधवीतेजसरः। केसराः पुन्नागस्थाः वकुलस्था वा, तेषां पुष्परेणून् कुसुम-परागान् । ८ ।

यच्च विदिषां सतृष्णा चेतसि हृदये भोगतृष्णा उपभोगवासना जरति जीर्णा भवति, हतसर्वस्वानां तेषां कामसिद्धेरपायात्तापादिभयं: । उक्तार्थ इदि द्वीयते दरिद्राणां मनोरथा इति भावः । ९ ।

पितॄन् अग्निष्वात्तबर्हिषदादीन्, यद्वा स्वर्गस्थान् पितृपितामहादीन् । स्वधा

देवांस्तर्पयति प्रियोपकरणैर्मन्त्रैर्नमस्कारिभिः
हव्यत्यक्षनरेन्द्रदुर्लभतमैः कामैः प्रकामञ्च यः ॥१०॥
यो व्रीषाति जयश्रियं रणमुखे धर्म्मं हवीतेऽध्वरे
तेजोभिर्जगदाहधीति वरति भ्रातॄन् यथार्हैर्धनैः।
सत्कीर्त्तिञ्च हृणाति यो वरयति क्षेमं यमो व्रीयते
युद्धे वारयति द्विषो निवरते नित्यं प्रियोपद्रवम् ॥११॥
गाथां पद्यति प्रसन्नललितां श्लोकञ्च यो मन्यति
भाष्यं भाषयति स्फुटार्थमधुरं गद्यञ्च पद्यं सदा।
भावालङ्कृतिपेशलं प्रथति यः श्लिष्टाक्षरं नाटकं
प्रह्वाति प्रतितावदाचरितकं भाणं विविक्तञ्च यः॥१२॥
वल्लीवाग्नतटे स्फुटन्ति सततं वल्लीषु पुष्पच्छटाः
स्फोटन्ते नवकुट्मलानि कुटजाः प्रायेषु हृद्येषु च।

हव्यमध्वरं पिहवल्लवदानमन्त्रे वर्त्तते, यद्वा, स्वाहाप्रये स्वधा पित्रे स्वस्ति धात्रे नमः सर्तं। इति। दैवीहेलकनरं हव्यं, पित्र्यहेलकनरश्च कव्यम्। स्वाहा हव्यत्यक्षम् यज्ञादिदैवतविहितमन्त्रे वर्त्तते। अधिपयं माईपत्याहवनीयदक्षिणरूपम् ॥१०॥ प्रियाणां प्रियजनानां, कव्यनरेन्द्रप्रभृतीनां उपद्रवम्, जनमरणम् निवरते निवारयति, यमोऽपदुःखं दूरीकरोतीत्यर्थः॥ ११॥

गाथाम् आर्य्याच्छन्दसि प्राकृतादिभाषाविरचितं पद्यम्। प्रसन्ना प्रसाद-गुणविमिश्रा सरिता माधुर्य्यगुणविशिष्टा च ता प्रसन्नललिताम्। श्लिष्टानि अने-कार्थवाचकानि पदानि वर्णा यत्र यत् श्लिष्टाक्षरम्, यद्वा श्लिष्टानि वल्ली-वारवनवर्णानि पदानि यत्र तत्, यद्वाऽ दन्ती, श्लिष्टमयूर-मैथिलमनस्यप्राचाक्षरीयरम्। इति॥ १२॥

वल्लीषु लतासु, वल्ली तु लतती इतेमरः। पुष्पच्छटाः पुष्पसमूहः। नव-

स्फोटन्ति द्विषतां गिरांसि सहसा यस्याप्रियं कुर्वतां
यस्यास्फोटयति स्फुटन्मदगिरिः क्रुर्वन्स्वरैः पूरिताः ॥१३॥
वस्ते नेत्रवरं निवासयति यश्चित्रञ्च चीनांशुकं
यो वस्त्यरिपु प्रवासयति यः क्रुद्धः कुलं विद्विषाम् ।
यस्यद्वासयति व्रजन् दृषद्गिरिः कस्तूरिकासौरभै-
र्लक्ष्मीर्यस्य मुखाम्बुजे निवसति प्रीत्या सरस्वत्यपि ॥१४॥
मृषयति न मृषावां मृष्यते चोद्धतानां
मनुचितमनुमात्रं न द्विषां मर्षते यः ।
अपि शतमपराधान् मर्षति त्राह्मणानां
सितवसनभृतां यो मर्षयत्यागमञ्च ॥ १५ ॥
निर्मितमरसद्मस्रैरुच्चादयत्यन्तरीक्षं
छादति समरभूमिं विद्विषां मुण्डषण्डैः ।
छादयति सुरलोकं यो गुणैर्यश्च युद्धे
सुरयुवतिविमुक्ताश्छादयन्ति स्रजश्च ॥ १६ ॥

कुद्धवाणि प्रत्यग्रकुद्धवाणि, कुट्मलीकुद्धवीऽस्त्रियामित्यमरः । कुटजाः गिरि-मल्लिकाः ॥ १२ ॥
नेत्रवरम् चक्षुष्यं महार्घं वस्त्रमित्यर्थः, आस्फोटाख्यचीनांशुकमित्यमरः । वस्ते परिदधाति । अरिषु प्रभुषु, वस्त्रमि ह्यर्थः । वासयति सुरभीकरोतीति ॥ १३ ॥
आवसथम् अधीतवेदं ब्राह्मणमित्यमरः, मर्षयति क्षमते, वेदयं ब्राह्मणं न हन्तवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥
निर्मितमरसद्मसैरित्यत्र निर्मितमरसद्मासैरितिपाठ आदर्शपुस्तकयोर्दृश्यते स च अशुद्धत्वादुपेक्षितः । सुरयुवतिविमुक्ता विद्याधरीसुरतमुक्ताः स्रजः माला: ॥ १६ ॥

कुवलि कुररछन्दं चक्रवाकाः कुर्वन्ति
स्तनपुटपरिपेयं क्रौञ्चचक्रं कुलाति।
क्वणति च कलहंसी मन्थरोन्नतचित्ताऽ-
मनरतरमणीयं यद्गृहोद्यानवाप्याम् ॥ १७ ॥
हर्म्ये यत्कीर्तिरेन्द्रं पुरमनवरतं प्रेरयत्यन्तराऽऽ
यं धर्म्ये प्रेरति श्रीर्विषयसुखरसास्वादनाय प्रकामम्।
यः प्रेषत्याजनोऽयं क्रतुभिरतनुभिः प्रेषयत्यस्त्रजालैः
संयामि यत्नेनां द्रविणवितरणैः पेषयत्यर्थिदौस्थ्यम्॥१८॥
श्राति श्रेष्ठं हविरभिमतं श्रोत्रियाणां गृहेषु
श्रीषात्यन्यः सुकविसहृदयान् क्षीरखण्डप्रकारान्।

कुररशब्दम् उत्क्रोशसमूहः, उत्क्रोशकुररो समाधिस्थमरः। स्तनपुटपरिपेयं कर्णयुगलमधुरं यथा स्यात् तथा। क्वणति च कलहंसीत्यत्र क्वणति 'क्वणनवन्तम्' 'क्वणनवत्' इत्यसम्बद्धपाठद्वयमादर्शपुस्तकद्वये लभ्यम्, अतएव अशुद्धा क्वणति च कलहंसीति पाठकल्पनासाहसिकत्वं प्रकाशितम् ॥१७॥
हर्म्यं पुरं सुरलोकम् इन्द्रं मघवति। अतनुभिः महद्भिः, क्रतुभिर्यज्ञैरश्वमेधादिभिः, आजनः स्वर्गं प्रति प्रविशति गच्छतीत्यर्थः द्रविणवितरणैर्धनदानैः, द्रविणं तु स्वर्णं धनमित्यमरः। अर्थिदौस्थ्यं याचकदारिद्र्यं पेषयति निवारयति। १८।
श्रोत्रियाणां छान्दसानां, सङ्ख्यकं यथा,—एको ब्राह्मो सङ्ख्यो वा षड्भिरङ्गैरधीत्य च। षट्कर्मनिरतोविप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित्। इति। सुकविसहृदयान् चतिमधुरानित्यर्थः। सुकविर्यथा काव्यरसेन हृदयमानन्दयति क्षीरखण्डपरिदानमपि तथा मधुररसेन रसनामानन्दयतीति क्षीरखण्डस्य सुकविसहृदयत्वम्। श्रीषाति पचति। मूलं मूलपाचितम्, उक्थं स्तोत्रीय-

अन्नं स्वादत्यनुपमरसं गूढमुख्यञ्च मांसं
राष्ट्रे यस्य स्वपयति जनः सुस्थितो दस्यकृत्यम् ॥१९॥
कीक्रूयते शिशुकमप्यतिगौरवेण
यः सर्व्वलोकहृदयाऽविकाग्रमूर्य्यः ।
शोकाच्च कौति कुरुते न भयाच्च कस्मिद्-
यन्मण्डले जनपदः कवते च सूक्तम् ॥ २० ॥
दृप्तां न पुष्णाति यशांसि पुष्यति
प्रवारणैर्व्विप्रमनांसि पोषति ।
भृत्यांश्च यः पोषयतीप्सितैर्धनैः
प्रतिक्षणं पूषति यस्य विक्रमः ॥ २१ ॥
याच्ञ्यरीन् धर्म्ममाश्रास्ते कीर्त्तिमाशंसते पराम् ।
यः शंसते सतां सुक्तिं विप्रसत्युत्पथस्थितान् ॥ २२ ॥

स्कृतम्, मूलोक्ताभ्यां तत्र संस्कृतेऽर्थे यः । सुस्थित उद्वेगरहितः, राज्ञा प्रशमितोपद्रव इति यावत्, एतेन तस्य सर्व्वत्र सुशासनं व्यज्यते । दस्यकृत्यं देवपिद्रक्रियार्थमन्नम् ॥ १९ ॥

अतिगौरवेण अत्यादरेण शिशुकमपि बालकमपि क्रीक्रूयते पुनः पुनः क्रयते आक्रयतीति यावत्, इच्छातादृश्यत इति किमु वक्तव्यमिति भावः । जनपदोदीप्यः, सदवयवा तद्देशवासी जनसमूह इत्यर्थः । सूक्तं वेदोक्तस्तोत्रमन्त्रादि, तच्च ऋग्वेदे अग्निसूक्तपुरुषसूक्तादिभेदात् सप्तदशविधम् । २० ॥

प्रवारणैः वाञ्छादानैः, अभिप्रेतानाप्तुमनसां वस्तुनां दानैरिति यावत् । पुष्यति वर्द्धते । २१ ॥

उत्पथस्थितान् विमार्गप्रस्थितान् जनान्, विप्रसत्तिर्हेतवे, दुष्टान् दण्डयतीत्यर्थः । २२ ॥

राज्ञावुदयते चन्द्रोदिवोदयति भास्करः।
उदेति यः सर्व्वदोर्व्वंगा मोदीयन्ते च विद्विषः ॥२३॥
ददाति प्रविषं भूरि दाति दारिद्र्यमर्थिनाम्।
योऽवदायति कीर्त्तिञ्च मिरोऽवद्यति विद्विषाम् ॥२४॥
वेत्ति सर्व्वाणि शास्त्राणि गर्व्वोयस्य न विद्यते।
विन्ते धर्म्मं सदा सद्भिस्तेषां पूजाञ्च विन्दति ॥२५॥
यस्य पृथ्वी प्रसूतेऽर्थं धर्म्ममर्थः प्रसूयते।
प्रसौति विजयं धर्म्मः स च प्रसवति श्रियम् ॥२६॥
दुष्यति दुर्जनैः सङ्गं हृष्टे च हृष्यतः सह।
वर्ज्जयत्यसमार्जवोपेतैर्योवर्ज्जयति दुर्जनैः ॥ २७ ॥
संपृक्ते नाभिगच्छेयः संपृष्यति न पापिभिः।
संपर्षयति न क्षुद्रैर्न संपर्षति वञ्चकैः ॥ २८ ॥

राजोदयसदृश्यादौ उपमानभूतचन्द्रसूर्य्याभ्यां राजोदयस्याधिक्यवर्णनाद् व्यतिरेकालङ्कारः। विद्विषः यस्य शत्रवः, न उदीयन्ते अभ्युदयं न लभन्ते क्षीणतामेवेत्यर्थः। २३।

प्रविषं धनम्। भूरि प्रचुरम्। अर्थिनां याचकानां दारिद्र्यं दैन्यं, दाति अवखण्डयति हरतीति यावत्। कीर्त्तिम् अवदायति शुभ्रयति, विपक्षां कीर्त्तिमर्द्धयतीत्यर्थः। अवद्यति छिनत्ति। २४।

विन्ते लभन्ते। विन्दति लभते। २५।

असिमसीः असिमुष्टेः शास्त्रावधादेरिति यावत्, ताहशैर्जनैः सह न संपृक्ते

तपत्यादित्यवद्राजा तप्यते यः परंतपः।
तपते रिपुराष्ट्रेषु तापयत्यहितं सताम् ॥ २९ ॥
यो मां हन्यति सत्येन हन्यते तपसा तनुम्।
विषं हन्मयति प्राणान् आयाच्छुध्यति यज्वनः ॥ ३० ॥
साहवत्याहवे घोरं सहति दुर्विषह्यम्।
भन्यायं सहते नासौ सह्यति क्षितिरत्यये ॥ ३१ ॥
यश्च मीमांसते धर्मं मानयत्यर्थिनो द्विजान्।
मानयति स्वजनं सर्वं गच्छैर्मानयते परम् ॥ ३२ ॥
हृष्यते न परद्रव्यं गृह्णाति विदुषां गुणान्।
गर्हते हृदयं स्त्रीणां द्विषां गृह्यते शिरः ॥ ३३ ॥
नित्यं महति माहेयीं भक्त्या मह्यति द्विजान्।
लोके मह्यीयते यस्य कीर्तिर्लक्ष्मीश्च मंहते ॥ ३४ ॥

संसर्गे न करोति। आदर्शपुस्तकस्थस्तु 'संसृजे नाभिमन्यैः संसृजन्ति न पापिभिः। संपठयति न दुष्टैः न संपठति वञ्चकैः' ॥ इति पाठो हन्यते, 'संसृजे' 'संसृजन्ति' चेतिधातोरसम्भवात्, तदनन्तरञ्च पठधातुप्रयोगे प्रकरण-भङ्गादर्थासङ्गतिदोषाच्च प्रामादिकोऽयं पाठ इत्यनुमीयते। २८ ॥

परान् अन्यान् तापयति उपपीडयति, इति परन्तपः, विषपरीक्षापेरिति यत्। तप्यते ऐश्वर्येण वर्द्धते। २९।

मां माध्वीं सत्येन हन्ति पवित्रीकरोति। ३०।

हृष्यते यज्ञाति। औदादिकश्च हृष्धातोः प्रयोगः। गृह्यते यज्ञाति हिंसतीत्यर्थः। ३३।

माहेयीं मातरं महति पूजयति। द्विजान् ब्राह्मणान्, नित्यं प्रतिदिनं, मह्यति

धरति यो धुरं धर्म्याणां धैर्य्यं धारयति ध्रुवम्।
म्रियते यत्र धीः सम्यक् म्रियति श्रीश्च माद्यती ॥२५॥
इच्छति ब्राह्मणैः सङ्गमन्विष्यति सतां गतिम्।
इच्छति धर्म्मकार्य्येषु यः सदोद्यतिमीषते॥ २६ ॥
धर्म्मे आप्रियते नित्यं पिपर्त्ति पृथिवीञ्च यः।
पारयत्यर्थिनामाशां पालयत्यखिलं जगत् ॥२७॥
त्रुटन्ति सर्व्वसन्देहास्त्रुव्यन्ति मन्यवो हृदि।
यस्यात्मज्ञानिनोदुःखं तृड्वत्येनय तोड़ते ॥२८॥
मिनोति मार्गणान् युद्धे मीनाति दिवतो बलम्।
यो माया मीयते माद्यो धर्म्मेण मयतेऽधमम् ॥ २९ ॥

ईयते, ब्राह्मणान् पर्य्युपासीत मानदत्ताय पार्थिव इति मनुस्मरणात्। मंहते वर्द्धते। २४।

म्रियते अवतिष्ठते। मृङ् अवस्थाने इति धातोरीदादिकात् कर्त्तरि घट्। २५।

आत्मज्ञानिनः परमार्थतत्त्वस्य। आत्मज्ञानलाभादेव तस्य सर्व्वसन्देहादीनामुच्छेदोपपत्तेः। एनः पापम्। २८।

मार्गणान् शरान् मिनोति क्षिपति। कवचमार्गणशरा इत्यमरः। दिवतां शत्रूणां बलं सैन्यं मीनाति विनाशयति। मायां कापट्यं अज्ञानं वा मीयते नाशयति। २९॥

अधमनम् मार्गणाशनुदरक्षदानादिषविधाचारं मयते रचति। अनुमयतं पंक्तपरम्पराचरितं नियमं मायते पालयति, चिराचरितो सदाचारपरिपाटी न अवातीत्यर्थः। धर्म्मिणां ब्राह्मणादीनां धर्म्मं कर्त्तव्यं कर्म मायते परिरक्षति, तथाच मनुः, धर्म्मस्यमज्ञयवक्षानं तथा कार्यो विजेषतः। अवर्षात् प्रभृतात्

तपते चमत्कृतं वस्तायते सकुसुव्रतम्।
त्रायते वर्णधर्मांश्च यत्कीर्तिः स्तगायति क्षितौ ॥४०॥
शोभते रूपसम्पन्नो: शुभति स्त्रीतया क्रिया।
यः शुभति शुभैरङ्गैः हारीव निशुम्भति ॥४१॥
निशुम्भते गुरूपासाधौ नियोजयति रक्षकान्।
यो नियोजति सामन्तान् स्वयमात्मनि युज्यते ॥४२॥
धर्मं स्तोमयति स्तौति देवान् नौति गुरून् द्विजान्।
शुवति त्रिषु लोकेषु षड्गुणान् प्रयतो जनः ॥४३॥

राजा स्वधर्मे पालयेत् तथा। ऋषिरपि, ये व्यवहारः स्वधर्मेण परधर्मे व्यवस्थिताः। तेषां आत्मिकरी राजा स्वर्गलोके नयीयते। इति। वर्णधर्मांश्च यथा,—यजनं याजनं दानं आह्मणस्य प्रतिग्रहः। अध्यापनं आधापनं षट् कर्माणि द्विजोत्तमाः। दानमध्ययनं यज्ञो धर्मः क्षत्रियवैश्ययोः। दण्डीयुद्धं क्षत्रियस्य प्रजानते। एतदेव द्विजातीनां शूद्राणां वर्णसाधनम्। इति। यत्कीर्तिः क्षितौ पृथिव्यां स्तायति संस्तुता भवति सर्वं स्थानं व्याप्नोतीत्यर्थः ॥४०॥

शुभैः मनोहरैः, अङ्गैः शरीरावयवैः, शुभति विभाति। हारीव् अपून् इवा निशुम्भति, छिनत्ति ॥ ४१ ॥

राङ्गरत्नार्थे 'यागा' इति प्रसिद्धः प्रधानपुरुषाधिष्ठिती रविपुरुषसन्निवेशो युद्धं, पाषाणः शिला, दुर्गपाषाणादिषु स्थितः शिलासञ्चय इत्यर्थः; शिलायोगेन यन्त्रमुनिवारणं रामायणादौ बहुलं दृश्यते। सामन्तान् समन्तात् भवान् राजः, नियोजयति पाषाणयति, एतेनासौ मण्डलेश्वरत्वं विवक्षितम्। स्वयम् आत्मना, आत्मनि परमेश्वरे, युज्यते संयुक्तो भवति, समाधिस्थो हृदि परमात्मानं पश्यतीति भावः। आत्मा देहे धृतौ यत्ने स्वभावे परमात्मनीति विश्वः ॥ ४२ ॥

स्तौमयति प्रशंसति। नौति स्तौति। षड्गुणान् सन्धिविग्रहादीन्।

धात्रीवलिं चिरत्राजी करोति शरमस्तकम्।
क्षपोति चिरं यत्नोः क्षपाति तुरगान् रणे ॥४३॥
यश्च वीर्त्तिरियर्त्ति धात्रक्षाति क्षत्रियां पुरम्।
क्षपोति धरणीं क्षत्वां द्विड्सुखानि च क्षप्नति ॥४४॥
यो तुष्ठति गिरिं क्वचित् क्वचित् कार्ये न क्रोठते।
यो तुष्ठति परद्रव्यं तस्करो तुष्ठयत्यसौ ॥४५॥
तेतिक्ष्यते विशुजनो धनिनां गृहेषु
तिष्ठन्ति यौवनमदेन रते युवानः।

क्षत्रियां क्षियशीयानमासनं दैवमाश्रयः। षड्गुणा इत्यमरः ॥ ४२ ॥

धात्री पृथ्वी, धात्रावलिं धरणसूत्रं, चिरति वर्षति। यत्नोः चिरं क्षेत्रप्रमाणं, क्षपोति नाशयति। तुरगान् क्षियशीयानमस्थान् चतुरोङ्गान् योधान् वा क्षपाति नाशयति। करोति शरमस्तकमित्यत्र चिरोति शरमस्तकमिति चादर्शपुस्तकपाठो न साधुः ॥ ४३ ॥

या वीरस्त्री, वीर्यं मक्षति। क्षत्रियां पुरं पातालम् क्षपाति नयति। क्षत्वा क्षमया धरणीं पृथिवीम् क्षपोति व्याप्नोति ॥ ४४ ॥

यो राजा क्वचित् गिरिं पर्वतं तुष्ठति मक्षति, धनसञ्चिपुवाणध्यानार्थं पर्वतधनत्वं करोतीत्यर्थः, यद्वा रक्षति मक्षणार्थं निजतं पर्वतप्रदेशं नयति, यथा च मनुः, गिरिदुर्गं समाश्रत्य प्रासादं वा रहोगतः। धरणी निःक्षत्रिये वा मक्षणेदविभाजितः ॥ इति। क्वचित् कार्ये कर्त्तव्ये क्रोधति, न क्रोठते यत्नवो न भवति, यतन्द्रितः सर्वात्मनेव कर्त्तव्यानि यथाकालं सम्पादयतीत्यर्थः। योऽन्यः परद्रव्यं तुष्ठति अपहरति, यथा राजा तस्करः यश्च परद्रव्यापहारित्वः वीर्यं तुष्कयति क्षिणति। यो तुष्ठति गिरिं क्वचिदित्यत्र योतुष्ठति गिरिं क्वचिदितिपाठो न साधुः। ४५ ।

पुलिन्दि पादपतलानः सहसा गिरेव
यत्र प्रयाय मरुयोजयमागभिज्ञाः ॥ ४७ ॥
सर्वावयवं करिणि सुपति यत्रपत्रं
यत्र प्रमोदयति पापचयच्च काये ।
संख्येषु मोचयति यच्च परं मनुष्ये
स्वां स्वां भुवं प्रतिगते विहितात्मवेदः ॥ ४८ ॥
निपतन्ति रणेषु यत्र बाणाः
गितगर्वैर्निंहितागतासवश्च ।
पतयन्ति समन्ततो विपक्षाः
सबलश्चोचितलेऽधिपल्वले यः ॥ ४९ ॥
भवते दुरितक्षयं यशोभिः
कृतभिर्भावयते च नाकलोकम् ।
भवति विदुषैव पूजितो य-
स्तृणवद् भावयति त्रिषच सर्वान् ॥ ५० ॥

तेलिन्नव इति विलयवाचिनश्च धातोर्यङन्तस्य प्रयोगः। एते एलयन्तीति, विलयन्ति क्षिपन्ति सानुरागा भवन्तीत्यर्थः। पादपतलानः विद्याविज्ञः, गिरेव नागवत्, सह पुलिन्दि विविधान् विद्याधान् प्रकाशयति ॥ ४७ ॥

सहस्र पविधिरेवस्य पक्षाभि यस्य तं सहस्रपत्रं शरं। सहः पविधिरेवी बाहुप्रहारे वुधिष्ठिरे इति विश्वः। संख्येषु युद्धेषु ॥ ४८ ॥

विलयन्ती: लीलायुधैर्निंहिताः पादपाः, पतनस्य प्रतीक्षणी बलाः, विपक्षाः शत्रवः, समन्ततः सर्वासु दिक्षु, पतन्ति भूमौ गिरन्ति ॥ ४९ ॥

यशोभिः यशोमार्गं विहितैः, कृतभिर्यज्ञैः, दुरितक्षयं पापनाशं, भवते

अन्येषु नोदगूरयतेऽस्रमाहवेऽ-
युक्तोऽपि यो नोदगुरते स्वधर्मवित् ।
आगूर्यते शौरपि यस्य सम्मुखं
स्फुरद्दृयग्रःश्वेतपटावगुण्ठिताः ॥ ५१ ॥
यन्नाम निद्रातिमिरोपगूढे
राजन्यके वेदयते य एकः ।
सुखं सदावेदयतीह सर्वं
स्वार्थं प्रजा यत्र निवेदयन्ति ॥ ५२ ॥

प्राप्नोति । सुवः पानीया नमिस्वाम्यनेपदम् । नाम्नीकं देवीकच आवयते तर्पयति । आवयते इति कन्दीश्वरीधादेव णिचः, अन्यथा आवयति इति धवीज एव स्यात् । ५० ।

अन्येषु परानीकेषु रिपुष्विति शेषः, यद्यत् आयुधं, न उद्गूरयते उत्क्षापयति, न क्षीतं न परानस्तं सतां धर्मनतुसरत् इति मनुसरणात् यत्नापनयपरान् रिपून् न इत्यीत्यर्थः । अथवा, अयुक्ते अनुपयुक्ते अयत्नसाध्ये रिपावित्यर्थः, यद्वा, अयुक्ते अनिपुणे अनुद्यमाने रिपावित्यर्थः, न उद्गूरते उत्क्षापयति, अन्यमिति शेषः । आयुधजातं अन्यत्रं न परैव उत्क्षापयत् इत्यादिनतुसरणात् प्रहारविरतान् रिपून् न प्रहरतीत्याशयः । स्वधर्मविद् विदितयाव-धर्मः । अतएव आहवं यत्रैव श्वेतपटौ क्षौमवस्त्रं, तेन अवगुण्ठिता आवगुण्ठना श्रीः अवयवोः, अपि यस्य राज्ञः सम्मुखं आगूर्यते आवध्यते । ५१ ।

यन्नाम अविद्या विद्याविरोधिनी अयथार्थबुद्धिरिति यावत्, सैव निद्रातिमिरं विशेषदर्शनप्रतिबन्धकत्वं अन्धकारं, तेन उपगूढे आश्लिष्टे, राजन्यके अधिपतयूथे, वेदयते ज्ञानीपदेशेन चेतनां विन्दति । ५२ ।

बोधते ब्रह्मविद्यां यः यत्रविद्याश्च बोधति।
नित्यमभ्यासयुक्तात्मा ब्रह्मात्मानञ्च बुध्यते ॥५३॥
बोभवीते परक्षोभ्यो यो बलाति रिपुं रणे।
बाध्नवन्ति न दुःखार्त्ताः केयान् यद्दरियोषितः ॥५४॥
माष्टिं तीर्थोदकैर्नित्यं मार्जत्यालेपनैर्द्विजान्।
योमार्जयति साम्राज्यं श्रियश्चापत्यमाप्नुताम् ॥५५॥
यः क्षुभ्यति रिपुष्वेव क्षोभते मानुजोविषु।
मनागपि मनोयस्य न क्षुभ्यति महाहवे ॥५६॥

ब्रह्मविद्याम् आत्मज्ञानं, यद्वचैतन्यात्मकस्य ब्रह्मणोऽभेदेन ज्ञानमिति यावत्। यत्रविद्यां दक्षनीत्यादिज्ञान् राजनीत्यान् विषयान्। अभ्यासे परब्रह्मणि पुनः पुनर्गमनादिरूप आत्मा चित्तप्रणिधेश्च साक्षात्, ब्रह्म परमात्मानम्, आत्मानं जीवात्मानं च बुध्यते जानाति, ब्रह्मादितचित्तप्रणिधीत्मा-परमात्मनी: संधीयमानत्वं जीवपक्षमनुभवतीत्यर्थः। ५२।

परक्षोभ्यो बीभत्सते परनारीसंसर्गं निन्दति। दमनश्च मधुपानी: प्रतीत:। मधुपानोद्युक्तार्थकत्वात् मद्यपानात् यतीऽपायभीरुत्वादिसूचेव परक्षोभ्य: इति पञ्चमी। ५३।

आधिपत्यै: कुटुम्बचन्दनायनुषीपत्यै:। साम्राज्यं सुविस्तृताधिराज्यं मार्ष्टीति धत्तेरीति, न खलु तं राजानं सुखानुरक्ता जनपदा जहात्यधिरुढमिति सुखतीत्यर्थः। ईश च शिवः ऊनषष्टीपरढं जनापत्यीभवनः यथाऽन्य इति पक्षः। ५४।

रिपुषु मनुषु क्षुभ्यति प्रतिक्षुभ्यीभवति। मनुजीषिषु दैवतेषु न क्षोभते प्रतिक्षुभ्यी न भवति। महाहवे महायुद्धे यस्य राज्ञो मनः मनागपि किंचिदपि, किंचिदीषन्मात्रमात्रले इत्यमरः, न क्षुभ्यति व्याकुलीभवति। ५६।

न क्षिणोति वधा अस्तून् वधाश्वापि न हिंसति।
तमेव हिंसयत्येवं यस्त्वदाद्यां विहिंसयेत् ॥ ५७ ॥
क्षिप्रेति मीयतेऽक्ष्णीभो क्षीव्यत्यक्षतमाधवात्।
योषार्तांश्चवधादेव खैरिणीना क्षिणीयते ॥५८॥
शब्दादयो ये विषयाः सुखयन्ति निरापदम्।
क्षिया सुखायते नित्यं विषया यत्र सुख्यति ॥५९॥
देवते कन्दुकैर्नित्यं प्राक्षिप्यूतेव दीव्यति।
परिदेवयते कश्चिद् यस्य राष्ट्रे न दुःखितः ॥६०॥
यः क्षिणति प्रियां प्रेक्षा क्षेषति क्षिपतां पुरम्।
दुःखे वाक्षपि कार्य्याणि धिया क्षेषयति क्षणात् ॥६१॥

वधा अवैधं मधुपर्कवधादिव्यतिरिक्तवधवति यावत्, अस्तून पशून् न हिनस्ति, मधुपर्के च यज्ञे च पितृदेवतकर्मणि। अनेन पशवो हिंसा नास्ति अन्नवीव्यनुरिति अरण्यादिति भावः ॥ ५७ ॥

क्षिप्रेति यज्ञते क्षिणीयतरति क्षिणीत् यज्ञायामिमतः कण्ड्वादित्वात् यलुपीयरित्वादिना यः। खैरिणीना कुलटानाम् ॥ ५८ ॥

शब्दादयः उपरतमन्त्रकर्मबन्धवधाः, विषयाः भोगसाधनानि यन्तूनि, निरापदं विपदपरहितं, यं राजानं, सुखयन्ति आनन्दयन्ति। यत्र क्षिया यज्ञा सुखायते सुखमनुभवति ॥ ५९ ॥

द्यूतैरक्षादिभिः दीव्यति क्रीडति। अक्षादिभिर्यत् क्रियते तद्दीव्ये द्यूत-मुच्यते। प्राक्षिपः क्षिपते यत्तु स विग्रेयः समाह्वयः। इति मनुः। परि-देवयते रोदिति ॥ ६० ॥

क्षिणति आक्षिपति। क्षिपतां पुरं भूत्वा नगरं क्षेषति हरति। दुःखे वाक्षि दुर्वीधानि। क्षिया बुद्धिमत्ता क्षेषयति यावत्तीक्ष्णरीति ॥ ६१ ॥

मघ्नाति वादिनः माद्ये रथे मघति वैरिणः।
मनो मघति नारीणां रूपेणाप्रतिमेन यः ॥४२॥
कृतोऽपि मघते मासो सर्वेषां मघते वपुः।
यज्ञोत्सवयज्ञमघानौ विजेतुं मघुतेऽम्बरीम् ॥४३॥
खेलन्ति सज्जना नित्यं खेलयन्ते च योषितः।
खेलायन्ते अरत्यापि यत्प्रजा निरुपद्रवाः ॥४४॥
पिबन्ति मधु पायन्ति पीयन्ते च प्रियाधरम्।
यत्प्रसादाद्विघातस्वपरोपद्रवाः प्रजाः ॥४५॥
यः प्रापयति सर्वंच सज्जानं मनुराजवत्।
प्रापति प्रत्यहं तेजः कीर्त्तां प्राप्नोति रोदसी ॥४६॥
न बहते गुरोराज्ञां न बहयति यः क्षितिम्।
यं व्याधिरतिदीप्तामिं कदाचिच्च न बहति ॥४७॥

माद्ये माद्यीयतर्के, वादिनः विचारार्थिनः, मघ्नाति पराजयते। रथे युद्धे, वैरिणः भवन्, मघति निपीडयति ॥ ४१ ॥

मघते बिभेति। मघते कर्तुं प्रभवति। यज्ञमघमपि दुष्करमपि कार्यं, मघोति कर्तुं समर्थोभवति ॥ ४२ ॥

अरत्या हर्षा, तृतीया। खेलादयो क्रीडानुचमनुभवन्ति। खेला-मघस्य बलादिगणे पाठात् मनसपीवरिवस्यादिना यः ॥ ४४ ॥

प्रत्यहं प्रतिदिनं, तेजः क्षीयदक्षयं प्रभावं, प्रापति लभते। क्षीयां क्षयदानजनेन यशसा, रोदसी द्यावापृथिव्यौ रोदसी रोदसी रोदसीति पीति भवतः, प्राप्नोति व्याप्नोति ॥ ४६ ॥

क्षितिं मर्यादां, न बहयति नातिक्रामयति। व्याधिः रोगः, अतिदीप्तः अत्यग्न-

क्षियते यो न सत्येषु याचकेषु न क्षिन्दति।
क्षियते तेषु यैर्द्रव्यं दीयमानं न रक्षते ॥६८॥
आज्ञापयति योऽश्वत्थान् यज्ञे संज्ञापयत्यजान्।
भूपाश्च भक्तिनम्राभिर्वाग्भिर्विज्ञापयन्ति यम् ॥६९॥
निष्कसन्ते मुखाद्यस्य नाम्नीलपरुषा गिरः।
यः श्रियं कलयत्यैन्द्रीमुत्कालयति यो यशः ॥७०॥
सर्व्वो गर्व्वति विद्याभिर्धनैर्गल्भायते परः।
विद्याधनसमृद्धोऽपि यो न गर्व्वयते प्रभुः ॥७१॥
क्रन्दन्ते वाग्दिशीकाश्च नश्यन्ते यस्य शत्रवः।
क्रन्दन्त्यश्रुजलैर्वाग्भिः क्रन्दयन्ति रिपुस्त्रियः ॥७२॥

प्रबलोऽग्निर्जठरानलोयस्य, तादृशं, कदाचित् न खदति भीषयति, यम-परिमिताचारादिसुनियमरक्षणेन तस्य न कदाचित् स्वास्थ्यभङ्गो जायते इतिभावः ॥६७॥

अजान् छागान् संज्ञापयति हिनस्ति। यज्ञे पशुहिंसनादहिंसाधर्म्मस्तादृशस्य न भवति, यथाह मनुः, यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा। यज्ञोऽस्य भूत्यै सर्व्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः। इति ॥६८॥

अश्लीला असभ्याः, परुषाः कर्कशाः, गिरोवाचः, न निष्कसन्ते निःसरन्ति। ऐन्द्रीम् इन्द्रसम्बन्धिनीं, श्रियं लक्ष्मीं, कलयति उपभुङ्क्ते। 'ऐन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते' इति माधवः। यशः उत्कालयति वितनोति ॥७०॥

गर्व्वभोऽहङ्कारी, स इवाचरति गर्व्वायते। गर्व्वयते गर्व्वकर्त्री भवति ॥७१॥

क्रान्दिशीका भयेन पलायिताः। क्रान्दिशीकाश्चत्यत्र क्रान्दनीका इत्यादर्श-पुस्तकपाठो न साधुः ॥७२॥

यः सहादिवते वर्मं छ्यति च रणे रिपून्।
दरन्ति दिग्गजोगाढ यस्य दिग्विजयोद्यमे ॥७१॥
छ्यति यावयं युद्धे तच्छिरोभिर्मृधाति माम्।
स्तृणोति विदग्धावासं यः कुन्देन्दुनिभैर्युधैः ॥७४॥
यतते धर्म्मएवासौ यातयत्यनिशं द्विषः।
निर्यातयति वैरञ्च नरेन्द्रेषु क्रमागतम् ॥७५॥
मीमांसते खड्गलतां निधिनोत्यसिपुत्रिकाम्।
यानयत्यायुधगान् नित्यं यत्सैन्यं समरोत्सुकम् ॥७६॥
न सीदति क्वचित् कार्य्ये सर्व्वत्रासदति श्रियम्।
आसादयति विद्यानां सर्व्वासां पारमध्यसौ ॥७७॥

छ्यति विदारयति। दरन्ति विभ्यति। ७१।

यावयं प्रभुसमूहं, छ्यति निहन्ति। तच्छिरोभिस्तेषां प्रभूणां मस्तकैः, मां भूमिं, छ्यति आच्छादयति। विदग्धावासं दुरभीकम्। ७४।

द्विषः प्रभून्, क्रमागतं निरन्तरं, यातयति निपीडयति। नरेन्द्रेषु परिराज-मण्डलेषु, क्रमागतं कुलपरम्परायातं, वैरं प्रभुता, निर्यातयति शोध-यति। ७५।

मीमांसते मीक्षीकरोति, खड्गलतां यानयात्रोः प्रदीपः। असिपुत्रिका छुरिका, आच्छत्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुश्चेत्यमरः। आयुधगान् यानान्। ७६।

सीदति अवसन्नो भवति। आसादयति प्राप्नोति। सर्व्वासां विद्यानां आन्वी-क्षिकीप्रभृतीनां, पारं सीमानम्, आसादयति अधिगच्छति। विद्याश्च यथा, आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती। विद्याश्चतस्र एवैता लोक-स्थितिहेतवः। यथा, अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः।

वष्टि भाटवं यस्मात् प्राप्य विप्राः परस्परम् ।
वष्टयन्ति च रात्रौ भूमिं वष्टापयन्ति च ॥७८॥
युक्त्वा धर्मं मिमीते यः अविद् भूत्वा च मानवः ।
मनसि मानिनी यस्य यश्चिभुवनोदरे ॥७९॥
यस्य शीर्यते मित्रं यो ऽर्थैर्वर्धयति द्विजान् ।
वर्धयत्यरिगीरार्यां लब्ध्वा मूर्धानमार्यवे ॥८०॥
विक्षभ्नते प्रजारिष्टं विक्षभ्नाति परोदयम् ।
विक्षभ्नोति परोद्योगं तपःशौर्यबलेन यः ॥८१॥
धनेन लभ्यते सर्वं लभ्यात्लभ्यश्च विद्यया ।
धनविद्याविमूढोऽपि न लभ्योति स सज्जनः ॥८२॥
योऽर्थिनामीप्सितप्राप्तेः कल्पते कल्पद्रुमवत् ।
न कल्पयति मिथ्यार्थं शिरः कल्पति विद्विषाम् ॥८३॥

पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्याश्चेताश्चतुर्दश ॥ इति मनुः । ७७ ।

भाटवं भर्त्रे, वष्टन्ति विक्षभ्य भजन्ति । ७८ ।

युक्त्वा वेदैन, धर्मं मिमीते प्रमाणं करोति, वेदोदितं धर्ममेव सेवते इत्यर्थः । मनसि भवसन्ति सदा शीर्यत्यीति यावत्, वा भव्यासदृति धातोः प्रयोगः । ७९ ।

प्रजानाम् अरिष्टं प्रजतीनाम् अर्भकं, विक्षभ्नते प्रतिबध्नाति निवारयतीत्यर्थः । अरिष्टशब्दे तत्र सूतिकागार वाचके इति मैदिनी । परोदयं प्रभूतानभ्युदयं, विक्षभ्नाति प्रतिबध्नाति । प्रजारिष्टमित्यत्र प्रजाविष्टं, परोदयमित्यत्र यशोदयम् इत्यादर्शपुस्तकयोः पाठः । ८१ ।

कल्पद्रुवत् कल्पद्रुरव, अर्थिनां याचकानाम्, ईप्सितप्राप्तेः प्रार्थित-

दीनानां दायते नित्यं योऽर्थिभ्यो दयते धनम्।
दीयन्ते प्रत्यहं यस्य दुरितानि तपस्विनः ॥८४॥
योकेन चीयते सर्वः चीयते सर्वमर्थिनः।
उभाभ्यामप्यसंक्लृप्तोयस्तु नातीव तीयति ॥८५॥
न रोषयति यस्तप्तो यो न तृप्तो न वाऽधिकः।
यस्मै दयति तस्याऽसौ कृतमेवाभिरोषति ॥८६॥
न धृष्णोति गुरोरग्रे न धर्षति मिथाः प्रजाः।
तमेव धर्षयत्येकं यदाशुं प्रतिधूनुते ॥८७॥
चूर्णयते चौर्यशक्तीव् यच्चूर्णयत्यरिमस्करम्।
अवचूर्णयति व्योम यत्फेनाग्रभवं रजः ॥ ८८ ॥

वसुलाभाय, यस्यते पर्याप्नोति, सनर्थो भवतीत्यर्थः। ईक्षितयाप्तेः इति यजनर्थयोगात् चतुर्थी। विविधा रिपूणां, शिरः मस्तकं, यस्यति छिनत्ति ॥ ८३ ॥

दयते ददाति। तपस्विनः तपोधनसम्बन्धीनि, यस्य राज्ञः, दुरितानि पापानि, दीयन्ते लभन्ते। दीङ् क्षये इत्यस्य धातोः प्रयोगः ॥ ८४ ॥

चीयते सुप्यति। चीयति क्षीणो भवति, तीङ् क्षीणे इत्यस्य भौवादिकस्य प्रयोगः ॥ ८५ ॥

अभिरीषति सर्वथा छिनत्ति ॥ ८६ ॥

धृष्णोति प्रगल्भते। धर्षति पीडयति ॥ ८७ ॥

चूर्णयते दहति विनाशयतीति यावत्। यत्फेनाग्रभवं यस्य हैमवरचौक्षिर्द, रजः धूलिपटलं, व्योम आकाशमण्डलम्, अवचूर्णयति आच्छादयति। चूर्णैरवधंसते अवचूर्णयति, चूर्णद्भीरवकिरतीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

नोत्कण्ठते परद्रव्ये नोत्कण्ठति परस्त्रियम्।
यश्चोत्कण्ठयति शुचौ धर्मे एव मनः सदा ॥ ८९ ॥
यो मार्गयति सन्मार्गं मार्गति क्षेममाजनः।
यस्त्रिमृगयते नित्यं यादृक् तादृक् जनो धनम् ॥ ९० ॥
विग्रिनष्टि अरं मूर्खा स्त्रिया यत्नं विशेषति।
विशेषयति यो वाग्मी वाचा वाचस्पतेर्वचः ॥ ९१ ॥
वितानयति यः कीर्त्तिं वितनत्यमलं यशः।
वितनोति च यः स्त्रीणां हृदये मन्मथव्यथाम् ॥ ९२ ॥
क्लेशते न वृथा वाक्यं क्लिश्यते न च निष्फलम्।
नेन्द्रियाणि विरुद्धेषु क्लिम्राति विषयेषु सः ॥ ९३ ॥
हितं मितञ्च यो वक्ति न वचत्यनृतं वचः।
नानादेशसमुद्भूतां वाचयत्यखिलां लिपिम् ॥ ९४ ॥
यस्य वर्हति नित्यं स्त्रीर्दानं यस्मिन्न हुंहति।
हुंहन्ति सिंहवद्यस्य द्विषो हृद्दाऽरिवारणम् ॥ ९५ ॥

परस्त्रियं न उत्कण्ठति विनश्यति। उत्कण्ठयति उत्सुकं भवति ॥८९॥

त्रिपुर्मेक्ष त्रिपदातीरतिमंधार्थे त्रिमिनटीत्यादिप्रयोगः। सूत्रादिना अरादिकं परामृश्य वर्त्तनस्यर्थः ॥ ९१ ॥

वितानयति विस्तृणोति ॥ ९२ ॥

क्लेशते वहति। क्लिश्यते क्लिन्नो भवति। क्लिम्राति शीर्यति ॥ ९३ ॥

वर्हति वर्द्धते। हुंहति वर्द्धते। यस्य द्विषः करिणः, अरिवारणं द्विषद्यस्य हृदा, हुंहन्ति वर्द्धन्ते ॥ ९५ ॥

क्षिपन्ति यस्य मातङ्गा क्षिप्यन्ति च तुरङ्गमाः।
क्षेपयन्ति मनुष्याश्च सुखे मिक्षोर्व्रतं सुखम्॥ ८६॥
तपसा भर्जते पापं तेजसाऽरीँश्च भञ्जति।
कर्मबीजानि सर्वाणि योगाभ्यासाद्दहत्यति यः॥ ८७॥
रिक्ते रिपुर्यदाक्रान्तो धनैर्बन्धैश्च रिष्यति।
रेषयन्ति च यस्यारीन्क्षोभणाद्यैश्चतुर्वारिभिः॥ ८८॥
सत्यं वदति सर्वत्र सर्वस्य वदते हितम्।
यस्य सत्यं नच हितं न वाक्षयति तद्वचः॥ ८९॥
सर्वोऽप्यर्जयति द्रव्यमात्मनः प्रीतिहेतवे।
भर्जते याचतीं कीर्तिं यश्चार्जति यः स्थिरम्॥१००॥

क्षिपन्ति धावन्ति, क्षिप वैमनस्ये, दिवादेः प्रयोगः। ८६।

भर्जते दहति, नाशयतीति यावत्। तेजसा प्रभावेण, अरीन् शत्रून्, भञ्जति दहति। योगाभ्यासात् पुनः पुनः परमात्मानुसन्धानात्, कर्मबीजानि भवबीजभूतानि पुण्यापुण्यानि कर्माणि, दहति, 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन' इति गीतावचनात्। 'इतरो दहने चक्रे भर्ता यद्वन ज्ञानमयेन वह्निना' इति रघुः। ८७।

रिपुः शत्रुः, यदा यस्मिन्: तेन राज्ञा अभिभूतः, यदा रिक्ते सत्यात् पुरीषम् उत्सृजति, रिच विट्करणे, दिवादेः प्रयोगः। रेषति रिक्तो भवति, क्षीणोजायत इत्यर्थः। यस्य राज्ञः रिपोर्नारीश्च क्षोभणादि, चतुर्वारिभिः पतिनाशकैर्मंत्रयन्त्रैः, रेषयन्ति सम्पृक्तानि भवन्ति। ८८।

याचतीं भिक्षां चिरस्थायिनीमित्यर्थः। १००।

यस्य सङ्ग्रामशौण्डत्वं शंसन्ति बाहुशालिनः।
यसन्ते सद्गुणा नित्यं यसन्ति च सुरालयम् ॥१०१॥
भक्षयन्त्यस्थि भक्षन्ते मांसं भवन्ति शोणितम्।
यत्खड्गखण्डिताङ्गानां यमूनां कीदृशी दशा ॥ १०२ ॥
यस्तु लालयते बन्धून् लालयन्त्यखिलाः प्रजाः।
उल्लसन्ति यमाश्लिष्य ललनानां मनोरथाः ॥ १०३ ॥
त्रुटति द्विषतां दर्पं तेषां खड्गश्च मोटति।
यो मोटयति राष्ट्रेषु तत्क्षौर्ष्याऽमरमण्डपान् ॥ १०४ ॥
त्रुटे खचाति यमूचामग्रान् मृचति वारणान्।
यमुवाचैः पुमस्तस्य नैको ऽपि म्रियते नरः ॥ १०५ ॥
भक्षन्ति यत्नवो यस्मात् यसन्ति परदारगाः।
यस्त्रासयति भिःग्रीवान् खड्गेन परवारणान् ॥ १०६ ॥

बाहुशालिनः वीरपुरुषा एवैः, यस्य संग्रामशौण्डत्वं, रणपाण्डित्यं, शंसन्ति प्रशंसन्ति। भक्षन्ते सर्वमेव ग्रसन्ति। भक्षन्ति भक्षन्ति। १०१।

कृपणः अयः अयोलेन विद्यतेऽस्य इति कीदृशः रणसः। १०२।

बन्धून् लालयते विषयते, सुहृत्स्वजनान् कामयतइत्यर्थः। लालयन्ति उपसेवन्ते, बन्धुरञ्जनीत्यर्थः। यं राजानम्, आश्लिष्य दृष्ट्वा, ललनानां नारीणां, मनोरथाः कामाः, उल्लसन्ति पुलकिता भवन्ति, यतिशोभनशीयाङ्गसेवन दर्शनेन कामिनीजनहृदयेषु प्रथमाः अत्यादरा आवन्त इति भावः। १०३।

द्विषतां शत्रूणां, दर्पम् अहङ्कारं, त्रुटति चूर्णयति इरतीति यावत्। १०४।

खचाति इति, खिंखाशब्देन खचातीः प्रतीयः। वारणान् गजान्, मृचति इति, खिंखाशब्देन तीक्ष्णादिकस्य मृचधातीः प्रतीयः। १०५।

युवतीर्द्राक्षिवान् दुर्गान् वयसानि च खोटति।
रिपूणां खोटयत्यायौ दुष्करार्थां घटाय यः॥ १०७॥
न तथा गर्हते ज्ञानं स्वगात्रं नाऽपि गर्हति।
गर्हत्यस्वस्थतापेतार्थलाभिनं स नरं यथा॥ १०८॥
द्राघते वसुरत्नार्थं द्राघते च भियागमे।
द्राघति जीवतापत्रं यदिरोगे मृगीदृशां॥ १०९॥
विधाति दुरितं हत्वा विधोत्सर्गैश्च दुःखताम्।
खलानां निखमघानं विधुते यः खदुक्तिभिः॥ ११०॥
विक्रन्दते च यदा रात्रौ परस्त्रीषु विधत्ति च।
ढेढ्ते जीवखस्यत्वो बान्धवानपि तानयौ॥ १११॥

यायी दुष्टे, रिपूणां समूहा, दुष्करार्था दक्षिणा, घटा सङ्घः, खोटयति नश्यति॥ १०७॥

यदिरोगे यक्ष्मरोगः विरुद्धे, मृगीदृशां हरिणाक्षीणां, परस्त्रीपतीनां निजाङ्गनासन्निधर्षः, वपुः शरीरं, द्राघते दीर्घीभवति, अरक्षणापञ्चताङ्गविधिवैरा-खतं भवतीति भावः। नियायिनी रात्रौ, द्राघते प्रजागरत्वेन सहते दुःखं। जीवतापत्रं क्षयतां गतं वसुरितिशेषः, शरीरस्य कार्श्यमित्यर्थः, द्राघति वर्धते॥ १०९॥

दुरितं पापम्। अर्थभंगैः, दुःखतां दारिद्र्यं, विधीति विनाशयति॥ ११०॥

ये रात्रौ विक्रन्दते वनन्ति दुष्कृतार्थं दक्षरन्ध्रोत्सर्गः। परस्त्रीषु परदारेषु च विधत्ति पापाभिप्रायं प्रकाशयन्ति। असौ राजा, बान्धवानपि तान् ढेढ्ते अवलम्बते। 'यायी दुष्टः रिपूणामग्रणीरक्षुधीवीरजघन्या' इति भावः॥१११॥

MOHARAJAH'S LIBRARY
15 MAR 1937

यशति प्रलयं पापं यायति दिवतां सुखम्।
यशः शियति रोदस्योर्यस्य धर्मैरतात्मनः ॥ ११२ ॥
दण्डं जोड़यति दिट्सु यशं तेषां च जोड़ति।
तानस्वदण्डतापघ्नान् स्वदण्डेन जुड़त्यसौ ॥ ११३ ॥
अर्थं राध्नोति विप्रार्थं अध्वनानि च राध्यति।
यत्प्रसादाज्जनः सर्वः सततं राध्यति श्रिया ॥११४॥
यो मोषति परद्रव्यं तस्य मुष्णाति यः शिरः।
मुष्णत्यपहृतार्थानां दुःखं धनसमर्पणात् ॥ ११५ ॥
भक्त्यार्ज्जयति यो विप्रान् गुरून् देवांस्तथार्ज्जति।
अर्ज्यन्ते परवो यस्य मौलिरत्नांशुभिर्नृपाः ॥ ११६ ॥
यद्व्ययति द्रव्यं तदर्थं यो व्ययत्वरीन्।
व्ययते यद्व्ययोद्विग्नं त्रैलोक्यादर्थतां मतम् ॥११७॥

यश. कीर्तिः, रोदस्योः द्यावाभूम्योरन्तराले, शियति वर्धते शि वाडे श्यन च दीर्घादिश्च प्रयोगः। ११२।

दिट्सु सर्वासु, दण्डं जोड़यति प्रेरयति, प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः। स्वदण्डतापघ्नान् स्वापराधजनान्, तान् शिवः, दण्डेन जुड़ति यच्छति। ११३।

विप्रार्थं ब्राह्मणभोजनार्थं, अन्नं अर्थं, राध्नोति सम्पादयति। श्रिया सम्पदा, राध्यति सम्पन्नो भवति। ११४।

मोषति अपहरति। मुष्णाति छिनत्ति। अपहृता: अर्था: धनानि येषां ते, ताहशानां अर्पणात्। ११५।

मौलिषु किरीटेषु, 'मौलिः किरीटे धम्मिले चूडायद्देविचूर्णके' इति हैमः, यानि रत्नानि, तेषाम् अंशुभिः किरणैः, चूडानखिमरीचिभिरित्यर्थः, अत्र परवो, अर्च्यन्ते पूज्यन्ते ॥ ११६।

यद् धनं, द्रव्यं धनम्, अवयति उत्सृजति उत्पात्रेभ्यो ददातीत्यर्थः।

अर्हति विधवा हर्षमर्हते दुरितोदयम्।
वर्धापयति दारिद्र्यं दीनानां दर्शनं ददत् ॥११८॥
आदत्ते विविधं आयु आदत्ते च रसायनम्।
आप्यायति सर्वेषां विषयाणां सुखानि यः ॥११९॥
यत्र विच्छति तद्राष्ट्रो यत्र विच्छायति क्षयम्।
विच्छायति तत्राऽक्षी सुपतीनां सुखान्वयम् ॥ १२० ॥
न बिभेति नरेन्द्रेभ्यो देवेभ्योऽपि न भेषति।
एकजात् भेषते धर्म्याच्च भेषत्त्वयशोक्षतः ॥ १२१ ॥

सदर्शं सत्पात्रेषु विनियोगार्थं, धरीव् बहून्, ददति यच्छति, प्रपुष्पः प्रसन्न विद्याम्बादत्तरति भावः। 'आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव' इति रघुः ॥ ११० ॥

दुरितोदयं पापक्रियोदयादुर्भावं, अर्हते निराकरोति। हर्षिं, भर्गं, ददत् प्रयच्छत् सन्, दीनानां दरिद्राणां, दारिद्र्यम् अर्हयति नाशयति ॥ ११८ ॥

रसायनं नाम विषहरौरस्यैः आग्निपुटिकाकारीष्टादिकरी भेषजविशेषैः, बहुलं भेषजे, दीर्घमायुः अपि भेषाभावीत्यं सदर्थं यथः। ईर्ष्यादिपदत्वं आप्यिं नदी विन्देरसायमान्। इति। आदत्ते गृह्णाति। विषयाणां दिव्य-दृपरसगन्धादीनाम् ॥ ११९ ॥

यद्राष्ट्रः यत्र राज्ञः सुखार्थं सुरक्षितं क्षेत्रं, यत्र विच्छति गच्छति। क्षयं यत्र विच्छायति गच्छति। तत्र सुपतीनां प्रतिपक्षाणां राज्ञां, सुखान्वयं सुखाधारत्वं वस्तु, विच्छायति अपगच्छति। विच्छायतीत्यत्र 'विच्छाऽवुति-पक्षीयाद्' इत्यादः, तदी धातुसंज्ञा ॥ १२० ॥

ईर्ष्यः इन्द्रादिभ्यः, न भेषति बिभेति, यद्वेषु सततम् इन्द्रादीनां सर्व-दाम् यत्र यजनादिलक्षणदुर्भिक्षादिदैवव्यसनेभ्यो भयं न आपद्यतिभावः।

यं क्षणत्ति गुणग्रामः क्षन्तव्यरिपुरांसि यः।
कीर्त्तयन्ति च गोष्ठीषु यद्गुणानप्सरोगणाः॥ १२२॥
न्यञ्चते प्रत्यहं मोहो यस्मान्न्यञ्चन्ति चाऽरयः।
अञ्चयन्ति सदा यञ्च गुणाः सर्व्वातिशायिनः॥ १२३॥
न कुप्यति बुभुक्षार्त्तः शीतार्त्तश्च न कुप्यति।
यस्य राष्ट्रे धनाढ्यो वा मृतः कोऽपि न कुप्यति॥१२४॥

अत्राह कामन्दकः, 'हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा। इति पञ्चविधं दैवं मानुषं व्यसनं ततः। आयुक्तकेभ्यश्चौरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात्। पृथिवीपतिलीभाच्च नराणां पञ्चधा मतम्॥ इति॥ १२१॥

गुणग्रामः दयादाक्षिण्यादिसद्गुणसमूहः, यं राजानं, क्षणत्ति वेष्टते समाश्रयतीति यावत्। क्षन्तव्यरिपुरांसि क्षमणीयशत्रुशरीराणि छिनत्ति। अप्सरोगणा उर्व्वशीमेनकाद्या दिव्याङ्गनाः, यदुक्तं वह्निपुराणे, 'उर्व्वशी मेनका रम्भा मिश्रकेशी घृताच्यपि। विश्वाची च घृताची च पञ्चचूडा तिलोत्तमा। भानुमत्यवला वर्षा दशमाप्सरसः प्रभाः'॥ इति। गोष्ठीषु सभासु, 'गोष्ठी सभायामाख्याने' इति विश्वः। यद्गुणान् कीर्त्तयन्ति उच्चैर्गायन्ति॥ १२२॥

यस्मात् मोहः अज्ञानं, न्यञ्चते अपनञ्चति। अरयः शत्रवः, यस्मात् राज्ञः, न्यञ्चन्ति अपसरन्ति यद्भयात् पलायमानत्वर्थः। सर्व्वान् अतिशाययन्ति परानभवन्तीति सर्व्वातिशायिनः अनन्यसाधारणात्वर्थः, गुणाः शौर्य्यादयः, यं राजानं, अञ्चयन्ति विशेषयन्ति भूषयन्तीति यावत्॥ १२३॥

बुभुक्षार्त्तः क्षुधापीडितजनः, न कुप्यति क्षिप्यति। शीतार्त्तः शीतपीडितश्च जनः, न कुप्यति क्षिप्यति। यस्मै राज्ञा यत्नैः क्षुधितानां यत्नेन च शीतार्त्तानां क्षीणधनवतीत्वर्थः। धनाढ्यो जनः, न कुप्यति परान् क्षिप्यति, राजदत्तधनादयत्वेनौ दुर्धनान् नाऽभिधायत्वरतिभावः। यतः कोऽपि न कुप्यति पूतिदग्धनाशयति, यद्राज्ञानां यत्नाना राज्ञैवाऽन्नोद्दिं करोतीतिभावः॥१२४॥

विचारयति यो धर्मं विदद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।
विचारयत्यस्य लोके शरच्चन्द्रोज्ज्वलं यशः ॥ १२५ ॥
अविद्यानिद्रयाक्रान्ते जगत्येकः स चेतति ।
धिया चेतयते सर्वं परस्य हृदये स्थितम् ॥ १२६ ॥
यो भुजाभ्यां भुवो भारं भरते भरतोपमः ।
बिभर्त्ति च यशोराशिं भूयांसं यस्य भूरपि ॥ १२७ ॥
यस्य रोषारुणा दृष्टिर्धावते यत्र शात्रवे ।
पाशपाणिस्ततस्तस्मिन् यमदूतोऽभिधावति ॥ १२८ ॥
शास्त्रेण स्तोभते भूयो लघुप्रज्ञतिको नरः ।
न क्षुभ्नाति महात्माऽसौ न क्षुभ्नोत्यच्चतस्ततः ॥ १२९ ॥
प्राणिङ्क्ते दक्षिणीयानां विप्राणाञ्चरणैव यः ।
यत्पादौ मौलिरत्नांशुजालैर्नैनेक्ति राजकम् ॥१३०॥

अविद्या अज्ञानं, सैव निद्रा चैतन्यनिमीलनात् निद्राखरूपिणीत्यर्थः, तया आक्रान्ते अभिभूते जगति, एकः केवलः, स चेतति जानर्त्ति, ज्ञानचक्षुषा सर्वं पश्यतीत्यर्थः ॥ १२६ ॥

भरतोपमः दुष्मन्तात्मजभरतराजसदृशः, यथा मनुस्मृत्यः, यदुक्तं वायुपुराणे, 'भरणात् प्रजानां वै मनुर्भरत उच्यते । निरुक्तवचनाचैव वर्षं तद्भारतं स्मृतम् ॥ इति । भरते धारयति ॥ १२७ ॥

यस्य राज्ञः, रोषारुणा क्रोधताम्रा, दृष्टिः यत्र शात्रवे अनुसरणे, धावते विपतति । पाशपाणिः रज्जुहस्तः, यमदूतः तत्सिन् अनुसरणे इति शेषः, अभिधावति, कुपितः सन्परं रिपुकबन्धूज्जयतीति भावः ॥ १२८ ॥

दक्षिणानर्हन्तीति दक्षिणीयाः, तेषां ब्रह्मर्षीणामीदृशानां महानुभवानां इत्यर्थः, तेषां चरणैः पादैः, प्राणिङ्क्ते आक्रामं पुनाति । राजकं सपक्षभूः,

मुनेः भर्तरि दुःखार्ताः क्लिम्यन्ति यद्वरस्त्रियः ।
यत्रत्यमधुभिस्त्राक्षां क्लिद्यन्ति नयनानि च ॥ १२१ ॥
न यत्रवति बीजानि यत्र वित्रजी स्थलः ।
यन्दधाति धनुर्वेद योग्यत्वादेषु सायकम् ॥ १२२ ॥
दोर्भ्यां यो विपतां दर्पं भन्नवत्याक्षनेयवत् ।
भनक्ति वामिनीनाच हृदया मानभङ्गवत् ॥ १२३ ॥
यत्र वेवेक्ति वेदान्तं गाङ्गाम्भोवेग सर्व्वदा ।
विधिनक्ति च यत्पूजामाजौ सत्यङ्गच यः ॥ १२४ ॥
आम्नायन्ते यतः प्राप्य यज्ञभागान् दिवौकसः ।
प्रभूतधनसम्पत्तेराम्नायन्ते च यत्प्रजाः ॥ १२५ ॥

मौक्तिकोद्वजालैः चूडामणिकरौघैश्च, यत्र राज्ञः पादौ, नेमेनि प्रणमति रञ्जयतीति यावत् । ११० ।

क्लिन्दन्ति यदन्ति । भनक्ति क्लिद्यन्ति आर्द्राणि भवन्ति । १२१ ।

यन्दधाति यन्धिं करोति । यन्दधाति बीजयति । सायकं यावत् ।१२२।

यात्रनेयवत् अनुजावित्र, दोर्भ्यां बाहुभ्यां, विपतां दर्पं अपूर्वां मर्दं, भनक्ति यन्नयति, यत्रनेय अनुजयत्वेन रिपुत्वं निहन्तीति भावः । भनक्तवत् अन्तर्पदत्व, यामिनीभनीशाक्षतिरित्यर्थः, स राजा, हृदया यान्तोक्तेनैव, यामिनीनां यानं यत्रैवादिसहस्रत्व बीजं, भनक्ति निराकरोति । १२३ ।

यात्री वृद्धे, अपूर्वा यन्नवन् पर्वतवत्, दवीयोवनिमर्थः, विधिनक्ति यन्नयति । १२४ ।

दिवम् बीजः यात्रं येषां ते दिवौकसः देवाः, दिवं यर्वेऽमरीये नेवि विदः । बीः बीज इति यत्रे इवीदरादिलात् यात्रः । यतः यस्मात् राज्ञः, यन्नयात्रात् शात्र, यान्नायन्ते श्रीयन्ते । १२५ ।

यो दे व्यायच्छते नित्यं विधित् किल न मेहति।
इति व्यायामशीलोऽसौ मलाक्तायी न जीवति ॥१२६॥
युवे छधीति मनूचां वारत्राम् मायपङ्क्तिभिः।
हत्वा मलाभ्यारत्र तेषां क्षीयति यः त्रिवम् ॥१२७॥
इतार्चिंतरत्नाऽर्चिंषाजर्धते यो रत्नाग्नी।
धर्षांयते धूपायत्र यशोऽत्यन्त परैः सह ॥ १२८ ॥
धीरत्नाधीरचाक्रान्ता विनीता यत्र वारत्राः।
जात्या धुर्व्याव धूर्यन्ते साधुभिः साधु वाहिताः ॥१२९॥
यस्मिन् समुदिते रात्रि जनः संक्षीयति क्षितौ।
संकुचत्यरिनारीणां मुखं पद्मेवदप्युत ॥ १३० ॥

त्रिवं प्रतिदिनं, व्यायच्छते यमनवद्विपुलायव्यायार्थं व्यायामं करोति, इत्यत्र, व्यायं व्यायामयोग्यं क्षीरं क्षीरवद्विपुलं। दोषवतीऽग्निरग्निरिव व्यायामादुपजायते। इति। मेहते क्षिपति यमनजलादौ भवतीति वायम्। मेहति वाग्यति। १२६।

मायपङ्क्तिभिः मरुत्सूनैः, वारत्राम् यमान्, छधीति क्षिपति। १२७।

रत्नाग्नी युवसूनी, इतार्चिंतः इतसंधुक्षितः, अर्चिंजान् पावक इव, धर्षते धृष्यति, धमनिनीव तेजसा दीप्यतइत्यर्थः। १२८।

धीरत्नैः धनवारीरैः, धाक्रान्ताः धर्षिताः, 'धीरत्ना धनिपवा इत्यादिः' रत्नवरः। विनीताः शिक्षिताः, यत्र वारत्राः यमिनः, धीरन्ति मतिधातुर्थं प्रज्ञीभवन्ति, धीर मतिधातुर्थंरत्नत्र मुदादिश्चीवत्र प्रत्ययः। साधुभिः सुधर्मैः वारविभिरित्यर्थः, साधु सदु यथा स्यात् तथा, वाहिताः प्रेरिताः, जाताः जेष्टाः, पुरं भारं वहन्तीति धुर्याः धुरा:, रत्नाग्नी-इत्यर्थः, धूर्यन्ते यान्ति, धूर् अतादित्वत्र दिवादिश्चीवत्र प्रत्ययः। ११९।

यस्मिन् रात्रि, क्षितौ पृथिव्यां, समुदिते चन्द्रोदयं भवति सति, जनः

नाऽवर्षं द्वीपति द्वारि यस्य कविदुपद्रवम् ।
द्वीपयन्ति पुनः सर्वं दीर्घमायुर्यदान्विताः ॥ १४१ ॥
उड्डीयन्ते धरा यस्य कोटिशः समराङ्गने ।
भग्नानामरिसैन्यानामुड्डयन्ते रजांसि च ॥१४२॥
यो खिन्नेनाऽनुमयते खलमप्यरिचेष्टितम् ।
न चाऽनुमाययत्यन्यस्तस्य यच्चेतसि स्थितम् ॥१४३॥
मृद्नाति द्विषतां दर्पं यो भुजाभ्यां भुवः पतिः ।
मर्दन्ते चरणौ यस्य विदिशः शरणं गताः ॥ १४४ ॥

जनः, क्षीणयति निर्धनयति, सर्वस्वहीनं करोतीत्यर्थः । पक्षे-वहवृद्धि चरद्विषद्वन्दम्, चरिनारीणां वदीयरिपुसुन्दरीणां, सुखं, संकुचति निर्धनयति, पतिनाशजनितेन शोकेन मलिनं भवतीत्यर्थः । १४० ।

चरवं निन्दां, उपद्रवम् उत्पातं, राजापराधजन्यम् अकालवज्रदुर्भिक्षादि-अवगमित्यर्थः, द्वीपति आवेदयति । यदान्विताः सर्वे यदधिष्ठिताः सर्व्याः प्रजायाः इत्यर्थः, दीर्घम् बहु: पक्षवायुषं, द्वीपयन्ति प्रचारयन्ति, पुरुषायुष-द्वीपिनी विदधतीत्यर्थः प्रजाधिष्ठितदेशे दीर्घमायुरिति भावः । १४१ ।

उड्डीयन्ते उत्पतन्ति । भग्नानां पलायमानपराङ्मुखानाम् । १४२ ।

खिन्नेन खिन्नेन, खलम् मिथितम् चरित्रेष्टितं परमण्डलकार्यम्, अनुमन्यते जानाति, प्राप्ता च प्रायेण सत्प्रतीकारोपायं चिन्तयतीति भावः । अन्यः अपरः, यस्य चेतसि मनः स्थितं सदीयम् इङ्गितमित्यर्थः, न अनुमाययति अवगच्छति सदीयेति, अविज्ञातप्रायेङ्गितज्ञो राजेति भावः । यथा चोक्तं, पुत्रेणाऽरिसुतस्याथ भावो मित्रं खलेऽथवा । नाऽज्ञ स्थितं परोक्षेऽपि विद्याच्चित्रं परस्य तु । दृष्ट्वेत् दृष्ट्वे स्वाकारानि स्वेद विवरणाननः ॥ इति ॥१४३॥
मर्दनं संपूर्णयति सर्वथा अपहरतीति यावत् । मर्दन्ते संपादयन्ति ॥१४४॥

मिलन्ति प्रत्यहं यस्य वाजिवारणसम्पदः ।
मीलन्ति रिपुनारीणां मुखपद्मवनानि च ॥ १४५ ॥
यस्य व्याघोटते दण्डो नाक्षतार्थः कृतक्षण ।
व्याघुटन्ति विपक्षाश्च यत्पक्षमुपागताः ॥ १४६ ॥
यो वाग्मी वादिनां मध्ये वाचमुक्षैः प्रपद्यते ।
प्रपद्यन्ति यत्कीर्तिं दिङ्मुखेषु महाजनाः ॥ १४७ ॥
यस्य न्यायार्जितैर्वित्तैः पूज्यमाना दिने दिने ।
तुष्यन्ति ब्राह्मणा नित्यं तुष्यन्ति कुलदेवताः ॥ १४८ ॥
मनो मोदिष्यते यस्य ददतोऽर्थमदर्थिभ्यम् ।
उदितस्य च संसाराद्दाक्षवेदिनः ॥ १४९ ॥
भेदते न परं कश्चित् स्वामी यः समदर्शनः ।
तं निन्दति परीवादं परश्च विदधाति यः ॥ १५० ॥

वाजिनो घोटकाः, वारणा करिणः, तत्पदी धनरत्नानि च, यस्य वाजिवारणरूपाः सम्पदः । मिलन्ति एकत्र संहता भवन्ति ॥ १४५ ॥

यस्य राज्ञः, दण्डः चक्रतार्थैः विपक्षः सन्, न व्याघोटते प्रत्यावर्तते, यत्प्रणीतं दण्डं न कोऽप्यतिवर्तते इत्यर्थः । व्याघुटन्ति पलायन्ते ॥ १४६ ॥

प्रपद्यते विस्तृणोति उदीरयतीति यावत् । प्रपद्यन्ति श्रोतयन्ति ॥ १४७ ॥

कुलदेवताः गृहदेवताः, 'यज्ञादीयमन्ने गोत्रे यदेऽपि कश्चित् कृतम्' इति विश्वः ॥ १४८ ॥

उदितस्य विरक्तस्य । दाक्षवेदिनः यज्ञाद्यङ्गदक्षस्य ॥ १४९ ॥

भेदते निन्दति, भिद् निन्दायामित्यस्य भौवादिकस्य प्रयोगः । समदर्शनः समदृष्टिः, विचारादिकाले सर्वं विश्वः परीवेविभेदरहितमिति यावत् ।

पितृन् पूरयति यावे यज्ञयज्ञैव यः सदा ।
पूर्वेन्दे पितरस्तस्य प्रसादैरुदितोदितम् ॥ १५१ ॥
न प्रगल्भायते मिथ्याप्रबलैर्यः कदाचन ।
याजौ प्रगल्भते दोर्भ्यां द्विषां विघटयन् घटाः ॥१५२ ॥
प्रकाशयते यज्ञा व्योम्नि चन्द्रः संपूर्णमण्डलः ।
प्रकाशयते तथा भूमौ प्रजानां नयनोत्सवः ॥ १५३ ॥
यज्ञस्याऽन्ते द्विजातिभ्यो दातुं ह्रयति यो धनं ।
वैश्वदेवकुलध्वाजादयमस्तर्पयतीव यः ॥ १५४ ॥
विनाऽपराधमारब्धान् न खेटति मृगानसौ ।
खेटयत्यरिवीरांश्च संग्रामरसिकान् नृपः ॥ १५५ ॥

परीवादम् अपवादम् ॥ १५० ॥

उदितोदितं प्राज्ञम् पण्डितमिति यावत् । १५१ ।

याजौ युद्धे, द्विषां रिपूणां घटाः सङ्घान्, विघटयन् विश्लेषयन्, प्रगल्भते प्रभुत्वमभिमानमाविष्करोति । १५२ ।

नयनोत्सवः नयनानन्दकरः । प्रकाशयते विभाति । १५३ ।

वैश्वदेवकुलध्वाजादिति । वैश्वेषु देवागारेषु यानि देवकुलानि प्रतिष्ठितदेवस्थानानि, तद्ध्वाजान् तदपदेशेन, यद्वा, वैश्वानि यज्ञस्थानानि, देवकुलानि देवस्थानानि, तद्ध्वाजान्, यज्ञातीयमये लोके मठेऽपि कचित् कुलमिति विदुः । यशः कीर्तिं, सर्पयति दीपयति, यज्ञदेवप्रतिष्ठायशदानैर्मेदिनीं कीर्तिमण्डितां-तीति भावः । १५४ ।

विनाऽपराधमित्यादिनाऽस्य यज्ञयाज्यकलराहित्यं विवक्षितम्, तद्यथा, 'वर्जयेत् सुरापानं यज्ञयागं वर्जयेन् सदा' इति । खेटयति इत्यर्थः । १५५ ।

मनुते मनुतुल्योऽसौ प्रजानामनवद्यवत् यशः।
पितृवच्चनुते तस्य मान्यं जनपदः सदा ॥ १५५ ॥
पितैवितनयति श्रीम रत्नाभरणरश्मिभिः।
यतोयता चरितेन यस्य पितरीयते जनः ॥ १५७ ॥
यो न कुप्यति विप्राय क्षुप्यते च महाप्रभुः।
प्रभोपचत्यसौ राजा यज्ञेन यजते जनः ॥ १५८ ॥
ईहे विविष्टपस्थाने यद्गुणांधारचक्रजः।
स्वयं पुण्यक्षितोर्वीशैरीड्यत्वमपि ॥ १५८ ॥
यजते पुण्यतीर्थेषु हयमुख्यानि यत्नितः।
यजत्यरिसैन्यानि युधि पृष्ठेषु सायकैः ॥ १६० ॥

मनुतुल्यो वैवस्वतमनुसदृशः। प्रजां प्रजापतिसमूहम्, आत्मजवत् पुत्रमिव, मनुते पश्यति, अपत्यनिर्विशेषेण प्रजाः पालयतीत्यर्थः, उक्तञ्च,—'राजानः पितरः प्रोक्ताः पुत्रा जनपदास्तदा। अतो भूपाः पालयन्ति प्रजाः पुत्रानिवौरसान्' इति। १५६।

पितैः पितृभिः, रत्नाभरणरश्मिभिः नानाविधवीरत्नादिभूषणकिरणैः, श्रीम आत्मानं, पितयति रञ्जयति। पितीयते पितृतुल्यो भवति। पितीयते इति कण्ड्वादियक्षमध्ये पितीयतिकल पाठात् कः, आत्मनेपदेन आत्मनेपदञ्च। १५७।

चारुचक्रजः देवयन्दिवन्दं, विविष्टपस्थाने स्वर्गलोके, यद्गुणान्, ईहे चेष्टते, ईह चेष्टायामित्यस्य रूपम्। विट् आपत्यम् पौत्री वक्ष इति विदीक्षा वृक्षः, पृषोदरादित्वात् साधुः। ईहयति चेष्टति, यद्गुणानित्यनुषङ्गः। १५८।

पुण्यतीर्थेषु, यत्नितः खनित्रवानुद्धारैश्च, हयमुख्यानि अश्वमेधादियज्ञानि, यजते यजति, ददातीति यावत्, महाफलत्वं यदुक्तं देवीपुराणे, 'हयमेधो नमाहात्म्य पुत्रानो अश्वमेधजौ। ऐलमहो मखे रौद्रे अश्वमो पूजनेऽनघे। त्रिवीना पूजयित्वा तु सहिमे यः अश्वमेधि। त्रिवलस्याय विप्राय

निःग्रेषयति यः शत्रून् ग्रेषदीर्घभुजध्वजः ।
निःग्रेषयति दानेन भाण्डागारं दिने दिने ॥ १६१ ॥
सुखं यत्र सुप्यन्ति बहवो वणिजो द्विजाः ।
प्रोच्छन्ति प्रचुरैरेषामभावेन दीनतां प्रजाः ॥ १६२ ॥
उद्भ्राम्यन्ते परं लोके ये भिक्षाव्रतचारिणः ।
न दीना दुःखिताः केचिद्भ्रम्यन्ति यत्र मण्डले ॥ १६३ ॥
न भाङ्क्षति जनः कञ्चिन्नाक्षाङ्क्षति परस्त्रियम् ।
सर्व्वोऽपि धार्म्मिकस्तुष्टस्तस्य राष्ट्रे क्षितौ जनः ॥ १६४ ॥

दीक्षिता वा वर्णेषु वा । न विद्यते अरीणां सुनयोपनीतेः क्षतः । वादरंहसरेणामैर्मण्डिताम्बरपुरं विजं । इति ॥ १६० ॥

ग्रेषदीर्घ भनभाजम्, दीर्घौ भुजध्वजौ बाहुदण्डौ यस्य, तद्भावस्तत्त्वं: । 'भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे' इति रघुः । भवनम् निःग्रेषयति उन्मूलयति । भाण्डागारं धनागारं, दानेन, निःग्रेषयति शून्यं करोति ॥ १६१ ॥

यत्र देशे यदीयराष्ट्रे, बहिनो द्विजाः सबहवः ब्राह्मणाः, सुखमनायासलभ्यं, यथा भवतितिक्षेत्रः, सुप्यन्ति उत्सहन्ते । एषां द्विजानां, प्रचुरैश्च बहुभिरेव धनैश्च, प्रजाः जनसमूहः, दीनतां दारिद्र्यं, प्रोच्छन्ति त्यजन्ति । प्रोच्छतीति प्रपूर्व्वस्य तौदादिकस्य उछ त्यागे धातोरयं प्रयोगः । प्रेच्छन्तीति पाठस्तत्त्वमपपाठो न साधुः ॥ १६२ ॥

यत्र देशे यदीयराष्ट्रे, ये भिक्षाव्रतचारिणः भिक्षाभुजो ब्राह्मणाः, ब्रह्मचारिणः छात्राः, ते परं अतिशयेन, उद्भ्राम्यन्ते दीयन्ते, अयत्नलभ्येन प्रचुरैश्च भिक्षाभिक्षं सुखं जीवन्तीति भावः । भिक्षाभुजेन ब्रह्मचारिणो इत्यभाह मनुः,—भैक्षेण व्रतपौरिक्षं नैष्ठिकादौ भवेदृतौ । भैक्षेण व्रतिनोऽपि स्युरुपवासव्रतसमा यदा' । इति ॥ १६३ ॥

भाङ्क्षति कदाचं रौति, भाषणार्थं करीतीत्यर्थः । भाङ्क्ष धोरक्षते इत्यस्य

उद्यच्छते न कस्याऽपि धर्मं धर्मपरायणः।
उद्धरति गोष्ठीषु सर्व्वेषामेव यो गुणान् ॥११५॥
तेपन्ते यस्य चक्षेन्दोर्ज्ञानक्षान्तविन्दवः।
यं वीक्ष्य तेपते क्षीणा वपुः जरमराहतम् ॥११६॥
क्षमते यो दरिद्राणां दुष्टान् न क्षमति प्रभुः।
न क्षाम्यति द्वितीयागामपराधक्षमामपि ॥११७॥
तितिक्षते क्षमी यस्तु सापराधेषु साधुषु।
तेजयन्ति यमाक्रम्य सर्व्वथा च सतां गिरम् ॥११८॥
यस्य योगनिमग्नस्य भोगतृष्णा क्षयायते।
क्षयते दीर्घसंसारग्रन्थिक्षाम्यनिमित्तयात् ॥११९॥

क्षीणादिक्षत प्रदीपः ॥ ११४ ॥

उद्यच्छते उच्छिनत्ति। गोष्ठीषु सभासु, सर्व्वेषां गुणान्, उद्धरति विद्यतीति, सर्व्वमेव तत्सम्बन्धात् गुणानुद्धरणं पूजां लभत इति भावः ॥ ११५ ॥

यस्य चक्षेन्दोः सुखचन्द्रात्, क्षान्तक्षान्तविन्दवः क्षान्तिसुधाकणिकाः, 'सुधाकणेषु क्षावायाक्षरक्षलनिधाक्षरा। प्रतिभाति यदर्केषु तक्षावक्षमिक्षीयते' इति सूपाक्षः। तेपन्ते क्षरन्ति। तेप क्षरणे दृक्षक्ष प्रदीपः। वपुः शरीरं, जरमराहतं क्षामधावपीडितं सत्, तेपते तेपते ॥ ११६ ॥

तितिक्षते क्षमते, तिज निशामनयक्ष सनक्षक्ष प्रदीपः। सतां साधूनां, गिरं वचनम् उपदेशनिरितियावत्, आक्रम्य अभिभूय, साधुवाक्यक्ष प्रतिसूक्षापरत्वं क्षलेतिभावः, यं राजानं, तेजयन्ति तीक्ष्णं कुर्व्वन्ति अतो दृति शेषः। उत्पक्षप्रतिपक्षेक्षयमतितीक्ष्णो भवतीति भावः ॥ ११८ ॥

भोगतृष्णा उपभोगवाञ्छना, क्षयायते क्षयुर्भवति। क्षान्तनिमित्तयात् क्षन्तानुक्षन्धात्, दीर्घसंसारग्रन्थिः सुभाक्षभक्षर्व्वरूपं सहजं बन्धनं, क्षयते निर्विडीभवति ॥ ११९ ॥

विश्राणयति यः श्रीमान् विप्रेभ्यो विपुलं वसु ।
विश्वचक्षुरिव तेऽभ्यर्च्या सत्यवाचः सदाग्नयः ॥ १७० ॥
व्यायामदृढदेहोऽपि मन्दते यो न सुन्दरः ।
मन्दायते क्वचित् कार्ये प्राक्षते च न कर्हिचित् ॥१७१॥
अपमृत्युं परित्यज्य सुखं प्राप्नोति यत्प्रजा ।
न प्राक्षते पुरं तस्य प्रतिकूलं करोति यः ॥ १७२ ॥
यो न क्षुभ्यति पूर्वेषां क्षितिं राज्ञां तदासने ।
पातुं क्षुभ्यति शावल्यं नेत्राञ्जनपुटेन यः ॥ १७३ ॥
दधते यः सदाचारं सदाचारिव संस्तुतः ।
दधते शासनं यस्य शिरसा च नरेश्वराः ॥ १७४ ॥

वसु धनं, 'वसु तोये धने मणौ' इति मेदिनी। विश्राणयति ददाति, 'आमी वितरणं दानवसूत्सर्जनविसर्जने। विश्राणनं वितरणम्' इत्यमरः। चाग्नयः चामीर्मादान्, विश्वचक्षुरिव ददति। सत्यवाचश्चनेन तेषामाग्नेयानां अमोघत्वं सूचितम् । १७० ।

मन्दायते चलती भवति। मन्दश्चलादात् भ्वादित्वात् क्यङ् । १७१ ।

प्राक्षति क्षीयति। प्रतिकूलं करोति विप्रियमाचरति, तस्य राज्ञः, पुरं नगरं, न प्राक्षते विनश्यति, रिपुपुरं भवत्वात् करीतीति भावः । १७२ ।

पूर्वेषां राज्ञां क्षतुभवतीनां, क्षितिं भर्त्तारां सम्भावयतीति शावत्, तदासने तस्य क्षुभ्यते, न क्षुभ्यति उच्चलयति, शादरोदिराजकथाक्षुभारवतीत्यर्थः। यदा, शावीभराजधर्माधिकारम् उच्चेतुं न शक्नोति। शावल्यं क्षीरदधि, रसवीयं मथ्नाति शावत्, पातुम् अत्यादरेण ग्रहुं, क्षुभ्यति उत्सुकीभवति । १७३ ।

सदाचारैव शावल्यः सदिनेव शावरत्नेन, यदा, राजधर्मानुशीलितेव

ददते द्रविणं भूरि याचकेभ्यः सदैव यः।
ददते याचकाश्चैव सन्तुष्टा नित्यमाशिषः ॥ १७५ ॥
भ्रंशते दुरितं राष्ट्रे प्रजाभ्यो यत्प्रभावतः।
पूर्णमाशा मरीचेव अक्षतारिपताकिनी ॥ १७६ ॥
प्रमादेनाऽपि देवाग्निगुरुभ्यः प्रणते न यः।
साक्षात् कृतागसं कोपात् दासीमपि न शप्यति ॥१७७॥
नटन्ति नाटके यस्य चरितं भरतादयः।
नाटयन्ति स्फुटं तेषां पताकाविध्वजद्रुमाः ॥ १७८ ॥

याचेन विचारवाक्येन दैन्येन, संजातः उत्पन्नः, याचना ; सदा सर्वदा, चारेण प्रविधिवर्तनेन, संजातः। दधते इति औणादिकस्य दध धारणे धातोः प्रयोगः। १७४।

मरीचेव याचनसूत्रेण, पूर्णमाशा प्रतीक्षा, अक्षतारिपताकिनी रिपुसेना, अक्षतानि भूमौ निपतन्ति। १७५।

कृतागसं कृतापराधं, दासीमपि, न प्रणमति नमस्करोति। १७७।

भरतादयः नटप्रभवाः, यथा, भरतो नाम सौधर्मिकस्तूपचारी नाटाचार्य-प्रवर्तकी मुनिः, तत्प्रसूताः, यस्य राज्ञः, चरितं वृत्तं, नाटके, नटन्ति नाटयन्ति अभिनयन्तीति यावत्, नाटयं सौधर्मकं। तेषां नटीप्रसूतमुनिकानां भरतादीनामिमकं, पताकाविध्वजद्रुमाः पताकाधिष्ठातादिदेवाः सन्तः, स्फुटं यथा, नाटयन्ति सौधर्मके, नाटयन्तीति प्रेरणादिवर्तनेन सौधर्मेण नटयन्तीः प्रवीयः। नाटयन्तीति प्रेरणार्थकं यथा,—'पताकाध्वजं सौधं इन्द्रियाणीव यद्गुरुं' रघुवंशम्,—'यानि शास्त्राण्यधीयते' इत्यादि शाकिवदर्थके। पताकाध्वजमारोपा विविध-क्रीडावदत्वात् नाटकवदाचरत्। भरतादयश्चात्र भरतीहरत् इत्यादौ पुस्तकेषु पाठो न क्वचीत्यतया उद्धृतः। १७८।

यो न वञ्चयति क्वचित् सदा सत्यपरायणः।
वञ्चन्ति च मरुद्धन्वं शुचयो दिशु तद्गुणाः ॥ १७९ ॥
होमाग्निधूमसुरभिः पवते मारुतो मृदुः।
गोदावरीतरङ्गार्द्रः पुनाति भुवि यत्प्रजाः ॥ १८० ॥
यो मिमीते च मीमांसां तदर्थमनुतिष्ठति।
पशवोऽपि न मीमन्ति यद्वै ते दुःखपीड़िताः ॥ १८१ ॥
सुखं शयति यास्तेयमिक्ष्वेवच्च कर्षति।
यत्प्रसादादविघ्नातक्षेमोजनपदः सदा ॥ १८२ ॥
श्रीकण्ठे श्रीकरैः सर्व्वैः वायवोदधिशोषणैः।
चन्द्रावतीतरङ्गार्द्राः श्रीकयन्ति च यद्रिपुः ॥ १८३ ॥

वञ्चयते प्रतारयति। वञ्चन्ति वञ्चन्ति, साहश्येन प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। शुचयो-निर्मलाः ॥ १७९ ॥

मीमांसा नाम विचारपूर्व्वकतत्त्वनिर्णायकः ग्रन्थभेदः। मीमांसा च द्विविधा कर्म्ममीमांसा ब्रह्ममीमांसा चेति। कर्म्मकाण्डवेदविचारग्रन्थः कर्म्ममीमांसा जैमिनिप्रणीता, सैव मीमांसात्वेन प्रसिद्धा पूर्व्वमीमांसा इत्युच्यते। ब्रह्मकाण्ड-वेदविचारग्रन्थश्च ब्रह्ममीमांसा वेदव्यासादिप्रणीता, सा वेदान्तत्वेन प्रसिद्धा उत्तरमीमांसा इत्युच्यते। मिमीते यथाविचारयति। तदर्थं मीमांसोदितकर्म्मादि अनुतिष्ठति सम्पादयति। मीमन्ति प्रलपन्ति यागेनादं कुर्व्वन्तीत्यर्थः ॥ १८१ ॥

यास्तेयं यास्यचेयम्। जनपदो देशः, देशवासी जनस्तद्भूः इति यावत् ॥१८२॥

सर्व्वैः यादवैः, दधिक्षीरादेः दधिक्षत्तुद्रव्यैः, श्रीकरैः जलकणैः, श्रीकण्ठे शिवा अवनि, श्रीश्च ईशे इत्यत्र प्रयोगः। चन्द्रावतीतरङ्गार्द्राः चन्द्रावती-क्षीरविधौतशुभ्रीतवाः, यादव इति शेषः, यद्रिपुर्यस्य राज्ञः अरीरं, श्रीकयन्ति शुभ्रयन्ति ॥ १८३ ॥

मध्यावनि सहाराजाने नाशपदरोध कथन।

परं मध्यति शाःखः परागमनरोधनः ॥ १८४ ॥
विलसन्ति धनैस्तृप्ता ये च रङ्गोपजीविनः।
लासयन्ति रसाभिज्ञा यस्याऽग्रे भरतोत्तमाः ॥ १८५ ॥
विलासयन्ति यं हृद्या बलवन्तोऽपि मन्मथाः।
विलयत्यवलागात्रं हृदयं मदनज्वरा ॥ १८६ ॥
असौ प्रक्रमते जेतुमिन्द्रोऽपि बहुभिः सह।
नाशक्नुवन्ति तथाप्येनं विलासिन्यो बलवोऽपि ते ॥ १८७ ॥
वियन्ति वीरसन्तानं हृदो यस्य कुलाङ्गनाः।
विजायन्तेऽवबोधाय यत्कुलस्थितिवर्धनाः ॥ १८८ ॥
प्रथते पृथुवद्वृत्तस्य पृथिव्यामुज्ज्वलं यशः।
प्रथयन्ति पृथीयांसो गुणाः स्वर्गे च निर्भयाः ॥ १८९ ॥

नाशनाने सभायां, तेन राज्ञा, वरटः अभिप्रायितः, अवन जीवति जनः, न मध्यावते ब्रूते, नाशटः अजविदब्रूवादिविमनुजरथादितिनाशः। वारि निश्चयीति शाःखः वारपालकः, 'प्रतीहारि वारपालवेत्रा:खिलदर्भका:' इत्यमरः ॥१८४॥

भरतोत्तमाः नटश्रेष्ठाः, लासयन्ति मुग्धमेनुखं प्रकाशयन्ति, यथा, नाटचादिरसभिज्ञयन्ति ॥ १८५ ॥

विलासयन्ति चलनर्दयन्ते, पलायन्ते इति यावत्। मदनज्वरा अरतज्वरः, अवलाना हृदयं, विलयति द्रवीभूतं करोति ॥ १८६ ॥

प्रक्रमते यत्नते। प्रपूर्वक्रमाद्दात्मनेपदम् ॥ १८७ ॥

वियन्ति अवयन्ति। अवबोधाः प्रबोधाणि ॥ १८८ ॥

पृथुवत् वैपुल्य पृथुराजवच्च। प्रथते प्रकाशं भवति। प्रथयन्ति प्रकाशयन्ति

यमन्ति व्याधयोऽप्येनं न कदाचिद्भयादिव ।
यामयन्ति यमन्यच्च तमुग्रङ्गं करोत्यसौ ॥ १९० ॥
वेवेष्टि पिष्टपं सर्व्वं कीर्त्तिर्यस्याऽतिशायिनी ।
विष्णाति विषवत् प्राणान् त्रयीधर्म्मद्विषामसौ ॥१९१॥
निःश्रेषं श्रेषति क्रोधात् प्रतिपक्षक्षमापतीन् ।
एकः श्रेषति योऽश्रेषभूतानां भरणे ध्रुवम् ॥ १९२ ॥
क्षिपति प्रतिपक्षाणां हृदये यो भयं ध्रुवम् ।
क्षिप्यति श्रोत्रियाणाञ्च निष्कं पुष्कलमालये ॥ १९३ ॥

भवन्ति ॥ १८९ ॥

व्याधयो रोगाः, एनं राजानं, न यमन्ति गच्छन्ति अभिभवन्तीति यावत् । यम् अन्यच्च जनम्, यामयन्ति पीडयन्ति, व्याधय इत्यनुषङ्गः । असौ राजा, तं व्याधितं जनम्, उग्रङ्गम् अतिक्रमणीयं व्याधिनिर्भुग्नमितिभावः, करोति ॥ १९० ॥

यस्य राज्ञः, अतिशायिनी सर्व्वातिरिक्ता, असम्भवसाधारणैश्वर्य्यः, कीर्त्तिः, पिष्टपं भुवनं, वेवेष्टि व्याप्नोति । ष्टादिगणीयस्य विषधातोः प्रयोगः । असौ राजा, त्रयीधर्म्मद्विषां वेदत्रयीदितधर्म्मविघातकानां, प्राणान्, विषवत् विषमिव, विष्णाति वियोजयति संहरतीति यावत् ॥ १९१ ॥

प्रतिपक्षक्षमापतीन् प्रतिकूलान् राज्ञः, निःश्रेषं श्रेषति समूलम् उन्मूलयति । एकः असहायनिरपेक्ष इत्यर्थः, अश्रेषभूतानां निखिलप्रजानां, भरणे, श्रेषदाचरति । यथा एक एव जनः सकलघराभारं बिभर्त्ति तथा सोऽपि राजेतिभावः ॥ १९२ ॥

श्रोत्रियाणां छान्दसानाम्, आलये गृहे, पुष्कलं प्रचुरं, श्रेष्ठं वा, यथा चतुःषष्टिद्विपरिमितं, यदुक्तं,—'चतुःषष्टिर्भवेत् कुडवः कुडवोऽष्टौ च पुष्कलम्' इति । निष्कं सुवर्णं, क्षिपति ददाति । १९३ ॥

कपति खिन्धया वाचा सर्वैरेव समं प्रभुः।
सजदृष्टैरपि प्रेक्ष्य साक्षादं कापथत्यजी ॥ १८४ ॥
यौति काले कुलस्त्रीभिः चेत्रसन्तानरक्षये।
युनाति यौवनस्थोऽपि न वेश्यावन्धकीजनैः ॥ १८५ ॥
न रीजयति यः कश्चित् प्राचिनां कदयान्वितः।
तस्य धर्मरतेः रोगा न त्यजन्ति प्रजामपि ॥१८६॥
मत्तवैद्यामसौ विद्वान् न क्षेष्यति धृतव्रतः।
न क्षेष्ययति सर्वज्ञो विवादे वादिभिः सह ॥ १८७ ॥
सम्यग्यते मतिर्यस्य त्रैलोक्योऽपि खगेश्वरत्।
सम्यग्यति पुनः क्षेमां सागरान्तां मक्षीतलं ॥ १८८ ॥

यो राजा, कामी अनुत्कामी, क्षेत्रसन्तानरक्षये स्वकलत्रपुत्ररक्षार्थं, मनु कामीय-भीमायेतिभावः, कुलस्त्रीभिः स्वदारैः, यौति सङ्गच्छते, 'अनुत्कामाभिलाषी स्यात् स्वदारनिरतः सदा' इति मनुस्मरणादितिभावः। यौवनस्थोऽपि तरुणीऽपि प्रवलेन्द्रियत्वात्तीऽपीत्यर्थः, वेश्यावन्धकीजनैः वारनारीकुटाम्बिभिः, न युनाति सङ्गच्छते। यु सङ्गमे इत्यस्य प्रयोगः। १८५ ॥

कदर्यान्वितः कार्पण्यिकः, यो राजा, प्राचिनां मध्ये कञ्चिदपि न रीजयति खिनत्ति। धर्मे रतिरनुरागो यस्य तस्य राज्ञः, प्रजामपि रोगा न त्यजन्ति पीडयन्ति धर्मरतेरिवास्य धर्मरत इत्यादर्शपुस्तकपाठो न साधुः। १८६ ॥

धृतव्रतः कृती राजा, मत्तवैद्यां मद्यादिसेविकामध्ये, न क्षेष्यति अपचिं यास्यन् न उद्धारयति, यद्वा, मत्तवैद्यां मायथामद्यरिवारपर्वतो मद्यादर्शनेति ख्याते पर्वते देशे, न क्षेष्यति क्षेष्यमाणमपचीयं निवारयति। १८७ ॥

यस्य मतिः बुद्धिः, त्रैलोक्योऽपि त्रिभुवनेऽपि, खगेश्वरत् खगेन्द्रे इव सम्यग्यते, त्रिभुवनव्यापिनी निजपरिजनादिव पक्षतीत्यर्थः, 'उदारचरितानां तु वसुधैव

सुखं निंसे सुखं स्त्रीषां यत्प्रजा प्रतिपालिता ।
निंसति स्तमन्नधोक्षपोक्षाधिगन्धादिकम् ॥ १९९ ॥
हट्टेव यं विघटते कोपाक्षेपो मृगीदृशाम् ।
विघाटयति चाक्कोटे वैरिणां करिणां घटा ॥२००॥
निस्तनन्ति न दुःखार्त्तास्तद्दे ये निरुपद्रवे ।
स्तनयत्युच्चगर्जेन पर्जन्योऽपि न भीतवत् ॥ २०१ ॥
रसन्ति मधुरैः कण्ठैर्यस्योद्याने पतत्रिणः ।
रसयन्ति सुखाद्यानि तत्करप्रतिपालिताः ॥ २०२ ॥
सज्जते मल्लिकास्वग्रे यस्मियश्रोत्रियोऽप्यऽसौ ।
सज्जते मल्लिकाभाश्च वार्त्ता कर्णगता पुनः ॥ २०३ ॥

कुटुम्बकम् इति भावः । सम्पद्यते इति हृद्यः समपूर्वकत्वात् आत्मनेपदं, विषयाभिमुखकर्मकत्वञ्च ॥ १९८ ॥

निंसे चुम्बति, निंसमधातोः प्रथमः । निंसति चुम्बति ॥ १९९ ॥

मृगीदृशां हरिणनयनानां, कोपाक्षेपः मानाख्यकोपकृतं सर्जनं, विघटते अपसरति । चाक्कोटे यस्मा चाटुमन्दं सति, वैरिणां करिणां घटा विपक्षगज-समूहः, विघाटयति पलायते ॥ २०० ॥

निस्तनन्ति मदन्ति चार्त्तनादं कुर्वन्तीत्यर्थः । स्तनयति गर्जति । पर्जन्यः मेघः । भीतवत् राजदण्डभयेन अङ्कितवत् ॥ २०१ ॥

यत्पत्रिणः यस्मिन्, मधुरैः श्रीभाभिरामैः, कण्ठैः, रसन्ति कूजन्ति । तत्करप्रतिपालिताः तस्मै जनाः, सुखाद्यानि सुमिष्टपानभोजनानि, रस-यन्ति आस्वादयन्ति । 'रसद्यानि तत्करप्रतिपालिताः' इत्यादर्शपुस्तकपाठो न समञ्जसः ॥ २०२ ॥

मल्लिका वेश्या, तस्याग्रे तत्संसर्गे । मल्लिकानां वेश्यानां, वार्त्ता संवादः,

शोचयति हारिद्राकर्दमे पतितान् गवान् ।
तूदयत्यपि देवेन्द्रं संग्रामे भुजविक्रमात् ॥ २०४ ॥
नाऽद्रिर्हंयते कश्चित् विषया यादृशा नवा ।
यदि प्रमादाद्दयति तच्चित्तं नावसीदति विषम् ॥ २०५ ॥
शोचयत्यतिनिःसारं संसारं सारवानसौ ।
न शोचति सदाचारो यो हतानपि बान्धवान् ॥२०६॥
यं परिक्षिप्य सन्नद्धा यदवन्ते पदातयः ।
आहवे राजसञ्जोष यस्य सम्पद्यते ध्रुवम् ॥ २०७॥

अकंगता यदि भवति, तदाऽपि लभ्यते, दुःखजनी सारवारीसंसर्गः, यदसाम्प्रतमपि नाऽसौ सहतइतिभावः । २०३ ।

शोचयति उद्धरति । देवेन्द्रं तूदयति इन्द्रेण तुल्यौ भवति, तूद परिमाणे दुखस्य प्रयोगः । २०४ ।

अद्रिः सर्पः । यादृशा विषया विषइव नवीव । विषं न आवसति न सहरति । २०५ ।

हतानपि बान्धवान् न शोचति हतबन्धुदर्शेन अनुशोचनदयं शोकविषं न प्रकाशयति, यत्र यावल्क्याः 'शुचेयानु चक्षुभिर्मुखं प्रेतो सुकृते यशोऽयनः । अतो न रोदितव्यं हि क्रिया: कार्याः समग्रिताः । इति । 'अजनायु क्रियाऽतिसज्जनं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते' इति रघुः । २०६ ।

पदातयः पादचाराः योधाः, पादाभ्यां यन्तीति पदातिः, पादस्य पदिमादिना पदादेशः, 'पदातिपत्तिपदमपादातिकपदाजयः' इत्यमरः । यं राजानं, परिक्षिप्य परिवार्य, सन्नद्धानि बद्धपरिकराणि अरयोधयोग्यान् रिपूनिति यावत्, पदवन्ते गच्छन्ति । आहवे युद्धे, राजसञ्जोः अयशोः, तस्य राज्ञः, सम्पद्यते सम्पन्ना भवति, सर्वेषु अवश्यं समवतरतीत्यर्थः । २०७ ।

यत्र संचलयति द्यूतं प्रतिपक्षचमामुखि।
संभवेऽर्थं ततो भूमिं क्षेमदस्थिरदादिकम्॥ २०८॥
श्रियं हरोऽपि यद्भूषां न प्रहर्षति यत्सदा।
यया प्रहर्षति श्रुत्वा सत्कवीनां सुभाषितम्॥२०९॥
धर्मे सर्वस्वदानेऽपि यस्य दीक्षायते न धीः।
दीक्षयत्परिवर्गस्य जीविताग्राच्च यः सदा॥ २१०॥
याचते वाहिनीं शत्रुं बाहुभ्यामाहवेषु यः।
यजते विहतारातिर्वपुरूपस्य यः श्रियम्॥ २११॥
खेदते खिद्य सर्वोऽपि वपुषानुक्षरन्मितः।
न च खिद्यति तत्त्वाज्ञं व्यायामार्जितमेदसः॥ २१२॥

यत्र प्रतिपक्षचमामुखि यस्मिन् शत्रुभूपादौ, द्यूतं सुरचितं सैन्यं, संचलयति संचलन्तं प्रदायमानं प्रेरयति, रथकोष्ठाश्वहस्त्यादि सैन्यं प्रेरयतीत्यर्थः। ततः प्रतिपक्षात् राज्ञ इत्यर्थः। संचलयतीति प्रेरणार्थे चिजन्तस्य चमू शब्दे इत्यस्य प्रयोगः॥ २०८॥

सर्वस्वस्य दानं यत्र याचकेऽपि धर्मे सर्वस्वदक्षिणे विश्वजिदादौ यज्ञे, यस्य धीः बुद्धिः, न दीक्षायते दीक्षेव आचरति, सर्वस्वं ददामि न वेति चित्तवांस्तदा न भवतीत्यर्थः, यद्वातस्मिन् यज्ञे सर्वस्वमुत्सृजतीति भावः॥ २१०॥

वाहिनीं सैन्यं। याचते प्रार्थयते, याच प्रार्थने इत्यस्य प्रयोगः। विहतारातिः विनाशितशत्रुः, श्रीः राजा, वपुरूपस्य विष्णोः, श्रियं लक्ष्मीं, वैकुण्ठसुखभोगसहितनिजार्थं, यद्वा, वपुरूपस्य आत्मदेहस्य श्रियं शोभां दर्पमिति यावत्, यजते यारचयति। २११।

खेदते खिद्यते वपुषात् शरीरी, उत्क्षरन्मितः सूक्ष्मात्, आतपतापादिभयैः, खेदते घर्मार्तदेही भवति। खिद्यति घर्मार्तं भवति। २१२।

अलिचित्राणि वस्त्राणि धूयन्ते यत्र कौतुकात्।
वैश्वानिका वयन्ते च पट्टिकोत्पाटिकादिकम्॥ ॥२१३॥
वाति वातः पुरे यत्र तावत्यत्रैव भीतवत्।
उदायति यदा स्त्रीणां खेदार्द्रं हरते वपुः॥ २१४॥
अर्जन्ति विविधाभिश्च धूलिभिर्यत्र वाजिनः।
अर्जयन्ति च हालेन सप्तानेन पदातयः॥ २१५॥
यावच्छति रवौ मौर्वीमसौ यावद्भिनत्त्यदः।
तावदाच्छति यद्भूपां नम्रतां धूलिपद्धतिः॥ २१६॥

अलिः रचना, तया चित्राणि मनोहराणि। धूयन्ते वयन्ति, यत्र तन्तुवायानां इत्यत्र विसूर्मकत्व प्रयोगः। वैश्वानिकाः त्रिजगनिपुणाः। पट्टिका पटं कौषेयमिति यावत्, उत्पाटिका इत्यत्र नीरसा अत्र, अत्रत्यचक्रमिरीमजभेदेन यत्रत्र चातुर्विध्यात्, यदुक्तं, 'चतुर्विधं तु विज्ञेयं अत्रत्यचक्रमिरीमजम्' इति। वयन्ते इति वैद्य तन्तुवायानां इत्यत्र प्रयोगः॥ २१३॥

यदा यावता वायुना, खेदार्द्रं स्वेदक्लिन्नं, वपुः शरीरं, उदायति इच्छति। उदायतीति वै धातोः इत्यत्र उत्पूर्वकत्व प्रयोगः। 'आङ्पूर्वस्यदिरत्यन्तं कुसुमस्तेवसाभवात्। न याति वायुसंपर्कं लाक्षादिवाधिकम्।' इति कुमारः॥ २१४॥

अर्जयन्ति विविधवस्तूनि उत्पन्नाः अपनीयर्थः। अर्जं वस्त्रादावीदित्यत्र पुरादिवर्णीयत्व प्रयोगः। पुरादेः वैः वहाधिदर्शनत्वात् यथा चीरतीवृदारवं, तथा पचे अर्जतीति पदम्॥ २१५॥

मौर्वीं धनुर्गुणम्, यावच्छति यावता करोति। यावच्छति यावता अवति, याति यावादि इत्यत्र औणादिकत्व प्रयोगः॥ २१६॥

मोदन्ते यदुयाने मारुतं पुष्परेणवः ।
मत्तानां गन्धमाघ्राय मोदन्ते तत्पुरस्त्रियः ॥ २१७ ॥
यद्विराजमनक्षत्रमाग्नेयत्वेन हृष्यति ।
यतः प्रवीयते तस्य परमाणुविनिश्चयात् ॥ २१८ ॥
याति गङ्गाजलैर्नित्यं देवो यत्र त्रिविष्टपम् ।
यः यावति जगत् सर्वं विततन्तुभिर्गुणैः ॥ २१९ ॥
यत्प्रजागासुपर्णेभ्यः पर्वभ्योऽपि न गर्व्वति ।
गर्व्वन्ति यावच्चान्येभ्यागास्तु तस्कराः ॥ २२० ॥
इदं धर्म्मे विशन्यस्य यस्य न व्यथते पदम् ।
अयति स्वर्गलोकाय न कीर्त्तिः सुकृतात्मनः ॥ २२१ ॥
स्मरति स्निग्धया वाचा सर्व्वानानन्दयन्वसौ ।
स्मरयन्नतिरुष्टोऽपि न कदाचित् परिग्रहम् ॥ २२२ ॥

पुष्परेणवः कुसुमपरागाः, मारुतं वायुं, मोदयन्ते सुरभीकुर्व्वन्ति । मोदन्ते नन्दन्ति । २१७ ।

एधति वर्द्धते । यवीयते यवधिः वर्द्धते । अग्न्यादिशब्दमध्ये वर्द्धिशब्दस्य पाठात् अधूतनद्यावार्थे अण् । परमाणुविनिश्चयात् ब्रह्मानुसन्धानात् । २१८ ।

विततन्तुभिः यथाऽतूलतन्तुभिः, अतिनिर्घनैः क्षीणत्वेन दयादाक्षिण्यादिभिरित्यर्थः । जगत् पृथिवीं यावति वेष्टते, व्याप्नोतीत्यर्थः । वेञ् वेष्टने इत्यस्य प्रयोगः । २१९ ।

यस्य पदं मर्य्यादा, न व्यथते न यच्छति । सुकृतात्मनः पुण्यशीलस्य, यस्य कीर्त्तिः, सर्व्वलोकाय न व्यथति न यच्छति यच्छतीति यावत् । २२१ ।

स्मरति स्मरयति यावयतीति यावत् । परिग्रहं परिजनं, न स्मरयति नाभिविषयति मर्य्यादयतीति यावत्, स्मरयतीति स्मर याचेरे इत्यस्य पदस्य

समन्ति यद्विरोगेण सीमन्तिन्यः क्षरातुराः।
यः सामयति सामग्रः स्त्रिग्धैरालोकनैश्च ताः ॥२२३॥
हिताहितं प्रजानां यः प्रेक्षते नित्यमाजनम्।
प्रेषयत्यखिलानाञ्च धर्म्मसिद्धिं नियोगिनाम् ॥२२४॥
अभिलषति साधूनामुदयं सर्व्वतोदयः।
साधुलोकोऽपि निःसीमां तस्याऽभिलषते श्रियम् ॥२२५॥
क्षायः क्षाम्यति नाक्रन्दे यस्य प्रहरतो रिपून्।
क्षामन्ति रिपुवेगाश्च प्लवमाना दिशो दश ॥ २२६ ॥
यः स्वप्नेनाऽपि नाक्षीयं गुणं कुत्राऽपि कत्थते।
कथयत्यादिराजानां चरितानि सहस्रशः ॥ २२७ ॥

चुरादिगणीयस्य प्रयोगः ॥ २२२ ॥

यद्वियोगे यस्य राज्ञः विरहे, सीमन्तिन्यः कामिन्यः क्षरातुराः क्षामपीडिताः सत्यः, समन्ति विक्षया भवन्ति। सम वैक्लव्ये दैवादिक प्रयोगः। सामग्रः प्रियवचनरचनाचतुरः, मानिनीमानविघातदक्षप्रतिभावः, यदुक्तं साहित्यदर्पणे, 'मृदु प्रियवचः साम' इति। स्निग्धैः मधुरैः, आकूतैः वाञ्छितैः, ताः विरहातुराः सीमन्तिनीः, सामयति सान्त्वयति। साम सान्त्वने दैवादिक प्रयोगः ॥२२३॥ आत्मना स्वयम्। नियोगिनां स्वादिकार्य्ये नियुक्तानाम् ॥ २२४ ॥

आक्रन्दे दाहक्षयुक्ते, 'आक्रन्दः क्रन्दने क्षामे नियदाहक्षयुक्तयोरिति मेदिनी। रिपून् शत्रून्, प्रहरतः निघ्नतः, यस्य राज्ञः, क्षायः क्षयः, न क्षाम्यति क्षामो-भवति। प्लवमानाः पलायमानाः ॥ २२६ ॥

कत्थते श्लाघते प्रशंसतीति यावत्। कथयति कीर्त्तयति। कत्थते इति कत्थ श्लाघायामित्यस्य प्रयोगः ॥ २२७ ॥

व्यनक्ति यच्छरीरस्थं लक्षणं सार्वभौमताम्।
अध्वयन्ति च गोदानं यज्ञेषु याजिका द्विजाः ॥२२८॥
आबोटन्ति नखैरङ्गं सुखमाबोटयन्ति च।
यद्यूनश्चलतवैधव्या रुदत्योऽरिकुलस्त्रियः ॥ २२९ ॥
सम्माग्रयति यः यत्नात् सङ्कलैरखिलानपि।
विपाग्रयति चात्मानं ग्रानं कर्मक्षयं नयन् ॥२३०॥
घूर्णते ग्राग्रवस्थाऽपि यद्गुणश्रवणाच्छिरः।
मित्रोदासीनभूतानां घुणतीति किमद्भुतम् ॥२३१॥

सार्वभौमतां चक्रवर्तिता, व्यनक्ति सूचयति, चक्रवर्तिलक्षणोपेतोऽसौ राजा इति भावः। याजिकाः यज्ञयाजिनः, द्विजाः ब्राह्मणाः, गोदानं केशान्तनामकसंस्कारं, यद्वा यज्ञे धेनुदानरूपं कर्म, अध्वयन्ति द्योतयन्ति, यथाशास्त्रं सम्पादयन्तीत्यर्थः ॥ २२८ ॥

नखैः नखाघातैः, अङ्गं शरीरं, आबोटन्ति, छिन्दन्ति, श्रीकोन्मत्ततयेति भावः। सुखम् आबोटयन्ति विनाग्रयन्ति। यस्य व्यूढेन सुरचितेन सैन्येन कृतं वैधव्यं विधवायाः गतभर्तृकायाः भावः, पतिविनाश इत्यर्थः, यासां ताः, अतएव: रुदत्यः विलपनपराः ॥ २२९ ॥

सम्माग्रयति बध्नाति। ग्रह बन्धने इत्यस्य सम्पूर्वस्य प्रयोगः। आत्मानं जीवात्मानं, कर्मक्षयं शुभाशुभकर्मविनाशजन्यं, ग्रानम् आत्मज्ञानमित्यर्थः, नयन् ग्रापयन्, विपाग्रयति भवपाशात् मोचयति, आत्मानमितिशेषः। २३०।

ग्राग्रवस्थ अनुवृत्तेः। मित्रोदासीनभूतानामिति। कस्यचित् राज्ञः सदाऽभीमानस्तरमैः यस्य राज्यं स तस्य परिः, तदनन्तरं तु यस्य राज्यं स प्रथमस्य मित्रम्। तदासीनभूतस्तु अनुमित्राद्या परतरो राजा, विजिगीषोः अनुमित्रभूमिनौ व्यवहितः, व्यवहितत्वादेव मोपकारी नाप्युपकारी केवलं मूढमासीन इव, तेषां शिरो मूर्खा, घुणति भ्रमति। २३१।

यस्य लक्ष्मीर्विकसति प्रजा धर्मेण रक्षितुः।
विकायन्ते च भूयांसो गुणाः सप्तपदारिवः॥ २१२॥
क्रियन्ति बालका: काकं क्रीड़न्ति स्थविरा अपि।
प्रशातव्याधिदौर्गत्यविप्लवा यस्य मण्डले॥ २१३॥
यः कूटयति शत्रूणां हृदा गजघटा रवे।
संकुटन्ति भयाक्रान्ता: शत्रवो यस्य दर्शनात्॥ २१४॥
क्षपते क्षपचेष्वेव क्षपाचार्जितविक्रमः।
प्रचुरं पथितोऽप्यर्थं नाऽसौ क्षपयति प्रभुः॥ २१५॥

धर्मेण राजधर्मं पुरस्कृत्य, प्रजा: प्रकृतीः, रक्षितुः पालयितुः, यस्य राज्ञः, लक्ष्मीः राजश्रीः, विकसति नितरां प्रकाशते वर्धते इति यावत्। सप्तपदारिवः सप्तमपुरुषाः सुताः दयादाविच्छादयः, विकायन्ते क्रीडन्ते। रक्षितुरित्यत्र रक्षिता इत्यादर्शपुस्तकपाठो न साधुः॥ २१२॥

स्थविराः वृद्धाः। व्याधिः रोगः, दौर्गत्यं दारिद्र्यादिदुःखं, विप्लवः परचक्रादितो भयं खराष्ट्रोपद्रवो वा, ते प्रशाताः प्रशमनमूताः यैः, ते तादृशाः। मण्डले सुविकृते राज्ये॥ २१३॥

गजघटाः करिसमूहान्, कूटयति दलति विनाशयतीति यावत्। संकुटन्ति भयेन चाकुञ्चितदेहा भवन्ति॥ २१४॥

क्षपचेषु क्षपापाचेषु जनेषु, क्षपते दयते, क्षपां प्रदर्शयतीति यावत्। क्षपाचेन चण्डेन दौर्गत्यप्रदर्शनेनेत्यर्थः, अर्जितः विक्रमः पराक्रमः येन सः, सुजनसङ्गत्यप्रतापपरत्वैः। क्षपयति दुर्वशो भवति। प्रचुरमपि अर्थं दानमित्यर्थः। 'क्षपाचार्जितविक्रमः' इत्यत्र 'क्षपचार्जितविक्रमः' इति पादर्शपुस्तकपाठो न साधुः॥ २१५॥

अजस्रमम्बुभिः मवुस्रोतां धौतमिवाधिकम् ।
यदयशः श्वेतते दिक्षु: श्विन्दते च सुरालये ॥ २३६॥
कुमस्थलं पत्ययति पथयत्युत्तरापथम् ।
यत्खड्गखण्डिताशेषप्रचण्डरिपुमण्डलम् ॥ २३७ ॥
क्रादते स्निग्धगम्भीरं यद्देशे वर्षूको घनः ।
ह्लादते यस्यलोभेन लघीयलजनोऽप्यलम् ॥ २३८ ॥
ज्योत्स्नाच्छलेन मूर्च्छन्ति यद्गुणाः यशलाङ्गने ।
न तं स्फूर्च्छति यत्राऽसौ तुष्टः सद्धृदयः प्रभुः ॥ २३९ ॥
द्रुणोति द्रीणवद्युद्धे शरजालेन यो रिपून् ।
द्रुणति प्रकृतौ यस्य दिङ्मुखेषु रिपुव्रजः ॥ २४० ॥

अधिकम् अधिकतरं, श्वेतते शुक्लं भवति, स्वतः शुक्लस्यापि यशसो रिपुनारीनयनजलप्लावितत्वात् श्लीलाधिक्यं श्रेयम्। श्विन्दते श्वेतं भवति। श्वित-श्विन्दयोः श्लीलार्थयोः प्रयोगः ।२२६ ।

कुमस्थलं काम्यकुलदेशम्। उत्तरापथम् उत्तरदिग्भागम्। पत्ययति पथयति चेति गच्छतीत्यर्थः, तच तच पलायतइतिभावः । २२७ ।

वर्षुकः वर्षकशीलः, लषपतपदेत्यादिना उकञ्प्रत्ययः। घनो मेघः, स्निग्धगम्भीरं यथा स्यात् तथा ह्रादते गर्जति। लघिरस्यास्तीति लघीयलः, कर्षकइत्यर्थः, रजःलघ्यादिना मतुप्प्रत्ययः, मस्य इति दीर्घः। ह्लादते आह्लादितोभवति । २२८ ।

सद्धृदयः सामाजिकः गुणग्राहीत्यर्थः, असौ प्रभुः राजा, यत्र यस्मिन् जने, तुष्टः, कीऽस्य प्रीतिकरं सत्कर्म करोतीत्यर्थः, तं जनं, न स्फूर्च्छति विजरति ।२२९।

द्रीणवत् द्रीणाचार्यइव, शरजालेन बाणसमूहेन, रिपून् द्रुणोति उपतापयति। रिपुव्रजः शत्रुसमूहः, दिङ्मुखेषु दिगन्तरेषु, द्रुणति गच्छति

लक्ष्मीमालिङ्गति खेदाद् यः सदा धरणीपतिः।
आलिङ्गयति रत्नांशुजालेन मणिकुट्टिमम् ॥ २४१ ॥
रथान् सवति संग्रामे स्वयमेव जवेन यः।
सोमं सुनोति यज्ञेषु परलोकजिगीषया ॥ २४२ ॥
मनो मादयते यस्य योगाभ्यासरसायनम्।
सर्व्वलोकातिशायिन्या विभूत्या च न माद्यति ॥२४३॥
स्निह्यति ज्ञातिवर्गेषु खेदयत्यात्मबन्धुषु।
रणे शूरयते यश्च शूर्य्यते विदिषां बलम् ॥ २४४ ॥
यः शीलति सदा धर्म्मं शीलयत्यात्मनो हितम्।
न च स्तमति शोकेन न च दुःखेन ताम्यति ॥ २४५ ॥

पल्लायतदत्यर्थः। २४० ।

मणिकुट्टिमं मणिमयबद्धभूमिं, रत्नांशुजालैः रत्नाभरणरश्मिभिः, आलिङ्गयति रञ्जयति। २४१ ।

संग्रामे युद्धे, रथान् सवति प्रेरयति। षु प्रेरणे इत्यस्य प्रयोगः। परलोकजिगीषया स्वर्गकामनया, यज्ञेषु सोमं यज्ञाङ्गभूतां सोमलतां, सुनोति निष्पीडयति, यज्ञे सोमलतां निष्पीड्य तद्रसं पिबतीत्यर्थः। षु अभिषवे इत्यस्य स्वादिप्रयोगः। २४२।

योगाभ्यासरसायनं ब्रह्मानुसन्धानरूपं, महौषधं, यस्य मनः मादयते आनन्दयति। सर्व्वलोकातिशायिन्या लोकोत्तरया, विभूत्या सम्पदा, न माद्यति मत्तीभवति। २४३।

रणे युद्धे, शूरयते पराक्रमते। विदिषां शत्रूणां बलं सैन्यं, शूर्य्यते विनाशयति। २४४।

धर्म्मं शीलति चरत्यनिशं आचीर्णवतीति यावत्। शीलेन वृत्तेनाचि-

छिनत्ति नित्यमज्ञानं छेदयत्यक्षितोदयम् ।
श्रीणाति धीः सदा यस्य श्रीयति श्रीश्च भूतले ॥२४४॥
यः क्षेपति सतां मार्गं गवेषयति सत्क्रियाम् ।
यत् किञ्चिदप्यधीतेऽधी यदध्येति तदक्षयम् ॥ २४७ ॥
आलोचते सदा नीतिमालोचयति सत्क्रियाम् ।
आलोकन्ते यमबला नालोकयति यश्च ताः ॥ २४८ ॥
यो न कुत्सयते कुत्सां मतु कुत्सति निर्धनम् ।
न भर्त्सयति कर्मस्थान् मतु भर्त्सयते परान् ॥२४९॥
मण्डयन्ति गुणाः सर्वं यो गुणानेव मण्डति ।
भूषणं भूषयत्यन्यं यस्तु भूषति भूषणम् ॥ २५० ॥
उन्मूलयति यः शत्रूनुन्मूलयति तमांसि च ।
राष्ट्रं पीड़ति नालीयं पीड़यत्यरिमण्डलम् ॥ २५१ ॥

क्षतेन, न क्षमति विक्षयी न क्षयति, क्षम वैक्लव्ये इत्यस्य प्रयोगः । २४५ ।

श्रीः बुद्धिः, श्रीणाति वर्धते । श्रीश्च राजलक्ष्मीश्च श्रीयति वर्धते । श्रीध इत्ती इत्यस्य प्रयोगः । २४६ ।

सतां मार्गं सदाचारपद्धतिं, क्षेपति अवलम्बते । गवेषयति अन्वेषयति । गवेष अन्वेषणे इत्यस्य चुरादिगणीयस्य प्रयोगः । २४७ ।

मण्डयन्तीत्यादि । गुणाः शौर्यधैर्यक्षमादाक्षिण्यादयः, सर्वं अर्थं, मण्डयन्ति भूषयन्ति । श्री राजा गुणानेव मण्डति भूषयति, गुणाः सर्वेण उत्कर्षवता-पीऽपि यत्र आधारभूतेन सर्वमेव उत्कर्षं लभन्ते इत्यर्थः । एवं यस्तु भूषण-मपि भूषति अलङ्कारमप्यलङ्करोतीत्यर्थः । 'अलङ्गेपण्यमलङ्कार' इति कुमारः । २५० ।

निवर्हयति युद्धाऽरीन् तपसा यो निवर्हते।
ऊर्ध्वा ऽर्हति च यः पूजां युद्धेऽपीन्द्रमहमर्हति ॥२५२॥
भक्त्या नमति यो देवान् नमस्यति गुरून् द्विजान्।
दधदि रोदसी कीर्त्या स्वधर्ममनुरुध्यते ॥ २५३ ॥
दिवा निद्रायते नाऽसौ न निद्राति च सन्ध्ययोः।
न स्पृध्यति परद्रव्यं नच गर्हयते परम् ॥ २५४ ॥
तूर्यते न क्वचित् कार्ये त्वरते धर्म एव यः।
ध्वनन्ति यद्गुणान् मर्त्या ध्वनयन्ति च खेचराः ॥२५५॥
तर्जते योऽहि भूपालान् न तर्जयति सज्जनम्।
न दुनोति परं वाचा दुर्जनोक्त्या न दूयते ॥ २५६ ॥

युद्धा नीतिशास्त्रानुसारिण्या मत्रया, अरीन् शत्रून् निवर्हयति विनाशयति। तपसा तपोबलेन, निवर्हते दीप्यते। ऊर्ध्वा ऊर्जे, पूजाम् सत्कारम्, अर्हति भजति। युधे, इन्द्रोऽपि स्वयं देवराजोऽपि, तं राजानम्, अर्हति पूजयति ॥ २५२ ॥

ऊर्ध्वा यशसा, रोदसी द्यावाभूमी, दधदि आपूरयति। स्वधर्मं प्रजापालनरूपं राजधर्मम्, अनुरुध्यते सर्वप्रयत्नेन रक्षति ॥ २५३ ॥

सन्ध्ययो सायं प्रातश्च, यदुक्तं,—'चित्वामां रजनीं प्राहुस्तस्याद्यनवचतुष्टये। नाडीनां तदुभे सन्धी दिवसाद्यनसंज्ञिते। इति। परद्रव्यं परधनं, न स्पृध्यति तदभिलषति ॥ २५४ ॥

तूर्यते त्वरते। ध्वनन्ति कीर्तयन्ति। मर्त्याः मानवाः। खेचराः नभोविहारिणः देवगन्धर्वादयः ॥ २५५ ॥

वाचा अप्रियवचनेनेत्यर्थः, परं न दुनोति उपतापयति। दुर्जनोक्त्या दुर्जनवाक्येन च, न दूयते स्वयं दुःखितो न भवति ॥ २५६ ॥

न सूदते मतिर्यस्य यः सूदयति भाववम् ।
चिकित्सति जगद्व्याधिं साधु केत्सयति प्रजाः ॥२५७॥
सत्यं सङ्गिरते यश्च रटयति सुभगं वचः ।
यो भुङ्क्ते भुवनं धर्म्मै यस्य धीर्न भुजत्यलम् ॥ २५८ ॥
पलम्ति यद्विषो दिक्षु दुरितञ्च पलायते ।
जहाति दुर्जनैः सङ्गं जिहीते सज्जनाश्रयम् ॥ २५९ ॥
खिद्यति धर्म्मएवाऽसौ नेन्द्रियार्थेषु लीयते ।
जायन्ते यस्य सत्पुत्रा जयन्ति च गुणोदयाः ॥ २६० ॥
यः पृथ्वीं पाति पायन्ति यत्प्रभावाच्च यत्नवः ।
चित्तं रजति नारीणां स्वयं ता अनुरज्यते ॥ २६१ ॥
रटत्यविदुषां सङ्गं रटयत्यप्रियं सदा ।
कीर्त्तिर्भ्राम्यति यस्योर्व्यां गुणाः स्वर्गे भ्रमन्ति च ॥२६२॥

यस्य मतिः बुद्धिः, न सूदते भ्रश्यति । भाववं रिपुकुलं, सूदयति विनाशयति ॥ २५७ ॥

सत्यं सङ्गिरते प्रतिजानीते । सुभगं वचः मधुरं वाक्यं, रटयति उदीरयति । धर्म्मं यस्य धीः बुद्धिः, न भुञ्जति, कुटिला भवति, सरलात्मना धर्म्मं सेवते इत्यर्थः, भुज कौटिल्ये इत्यस्य तौदादिकस्य प्रयोगः । २५८ ।

यद्विषः यस्य अरयः, दिक्षु पलन्ति गच्छन्ति पलायन्तइत्यर्थः । दुरितं पापं पलायते अपसरति । सज्जनाश्रयं साधुसङ्गं, जिहीते प्राप्नोति । २५९ ।

पृथ्वीं धरणीं,पाति रक्षति । यत्प्रभावात् यस्य प्रतापेन,अरयः,पायन्ति गच्छन्ति, वशवर्त्तिनो भवन्तीत्यर्थः । नारीणां चित्तं रजति तस्मिन् अनुरक्तं भवति ।२६१।

अविदुषां मूर्खाणां, सङ्गं संसर्गं, रटति परिहरति । अप्रियं रटयति अनङ्गत्वं तिरस्करोति । २६२ ।

मानं यच्छति चौरां यच्छते दिवतां शिरः।
प्रीणति दियतः सर्व्वान् शुचत्यपि च तत्पुरम् ॥२४२॥
अर्थापयति याच्ञादि नाऽधमर्णयतेऽन्यतः।
विभाजयति यो दुग्धं सभाजयति सज्जनान् ॥२४३॥
शुभस्थानं च धामि च धर्म्मं शुम्भति यः सदा।
वेदान् गदति विस्पष्टं नघाऽन्धं मघति क्वचित् ॥२४४॥
मन्नाति शुचिमाहारमश्नुते च परन्तपः।
दृष्टते सर्व्वकार्य्येषु शुक्लं दृष्यते दिवाम् ॥ २४५ ॥
शिवं यज्ञयते भक्त्या विभूत्या यत्र यज्ञति।
यः खेटति सतां मध्ये स खोटति निराश्रयः ॥२४७॥
गाधते याच्ञमत्यर्थं गाधते नाऽधमन्यतः।
योऽन्ने गुध्नाति तद्गृं तत्प्रचयादेव गुध्यति ॥२४८॥

सर्व्वान् दियतः अपून्, प्रीणति दृणाति। तत्पुरं अपुनरं शुचति दहति। २४१।

अर्थमाचष्टे इति याच्ञेन अर्थापयति। अर्थयते याचते। सभाजयति, पूजयति, सभाज पूजायामित्यस्य चदन्तस्य पुरादिगणीयस्य प्रयोगः। २४३।

दधिं दिवसम्, आहारं भक्ष्यादिकम्, मन्नाति भुङ्क्ते, 'सुपरीक्षितमन्नाद्य-मन्नाम्बुवीर्यविंवाघदैः' इति मनुस्मरणात्। अश्नुते आप्नोति। २४४।

यज्ञयते पूजयति यजति यजतिराचरति, सुदेवगुरुद्विजभक्तौ राज्ञे-दित्यादिः। २४७।

गाधते दृष्यति। यो जनः, अर्थं याच्ञे, गुध्नाति शुध्यति, तत्प्रचयात् अधि-क्षिप्तं, तद्गृं गुध्यति वेष्टते। २४८।

एजते राजचिह्नैर्यः एजयत्यखिलं जगत् ।
इध्मे युद्धेषु यत्तेजः एधते यः श्रियाऽधिकम् ॥ २६८ ॥
यः ग्रीटति सभामध्ये तं ग्रेटति निरीक्ष्य यः ।
प्रतिषेधति यः यत्नात् कार्यं तस्याशु सिध्यति ॥२७०॥
नयन्ते यद्गुणाः सर्वं यस्ताम्रयति दिङ्मुखम् ।
श्रिया स्रडति मृड्नाति सरस्वत्या च यः सदा ॥ २७१ ॥

एजते श्रीभते । इध्मे दीप्यते । यः श्रिया लक्ष्म्या, अधिकम् एधते वर्धते ॥ २६९ ॥

ग्रीटति गर्वं प्रकाशयति । ग्रेटति अवजानाति । प्रतिषेधति निवारयति । सिध्यति सम्पद्यते ॥ २७० ॥

श्रिया लक्ष्म्या, स्रडति तुष्यति । सरस्वत्या विद्यया मृड्नाति धानन्दितो-भवति ॥ २७१ ॥

इतिसमासमवानगुणोदयं कविरहस्यमिदं रसिकप्रियम् ।
सदभिधानविधानकलायुधद्विजवरस्य कृतिः सुकृतार्थिनः ॥
शुभमस्तु ॥

साङ्केतिकवर्णविज्ञापनम् ।

भू,	...	...	भ्वादिगणीयः ।
अदा,	...	..	अदादिगणीयः ।
जु,	...	...	जुहोत्यादिगणीयः ।
दिवु,	..	...	दिवादिगणीयः ।
सु,	...	...	स्वादिगणीयः ।
तुद,	...	...	तुदादिगणीयः ।
रुध,	...	...	रुधादिगणीयः ।
तन,	...	...	तनादिगणीयः ।
क्रीञ्,	...	...	क्र्यादिगणीयः ।
चुर्,	...	...	चुरादिगणीयः ।
दि-अन,		...	दिवादिः अनादिश्च ।
तु-कृ,	...	...	तुदादिः कुटादिश्च ।
तु-सु,	...	...	तुदादिः सुवादिश्च ।
क्री-पू,		...	क्र्यादिः पूवादिश्च ।
घटा,	...	...	घटादिः ।
चदस् धु,		..	चत्वारः अर्थाः धुरादिः ।
प,	...	...	परस्मैपदी ।
आ,	...	...	आत्मनेपदी ।
उभ,	...	...	उभयपदी ।
अक,	...	...	अकर्मकः ।
सक,	...	...	सकर्मकः ।
द्विक,	...	...	द्विकर्मकः ।
अनिट्,		...	यस्य इत्: अभावः ।
वेट्	...	...	यस्य इत्: भावः ।
वेट्,	...	...	यस्य इत्, विकल्पः ।

कविरहस्यधृतधातुविवरणम् ।

श्लोकसंख्या ।

६ । गुप् (भ्वा, प, सक, वेट्) रक्षणे ; गोपायति (१) ।

६ । गुप् (भ्वा, आ, सक) निन्दायां ; जुगुप्सते (२) ।

६ । गुप् (चु, प, सक) गोपने ; गोपयति ।

६ । गुप् (दि, प,अक) व्याकुलीभावे ; गुप्यति ।

७ । पृ (क्रया, प, सक) प्रीणने ; पृणाति ।

७ । पृष् (तु, प, सक) प्रीणने ; पृषति ।

७ । प्री (क्रया, प, सक) प्रीणने ; प्रीणाति ।

७ । पृ (स्वा, प, सक) प्रीणने ; पृणोति ।

७ । प्री (दि, आ, अक) प्रीती ; प्रीयते ।

७ । प्री (भ्वा, उभ, सक) प्रीणने ; प्रयते ।

७ । प्री (चु, प, सक) प्रीणने ; प्रायपति ।

८ । धू (स्वा, उभ, सक) कम्पने ; धूनोति ।

८ । धु (स्वा, उभ,सक) कम्पने ; धुनोति ।

८ । धू (क्रया-पु्रा, उभ, सक) कम्पने ; धुनाति ।

८ । धू (तु-क्रु, प, सक) कम्पने ; धुवति ।

---

(१) 'जनक्षतीगृधूधूपपचपनी जिडीयङावापु:' इति सूत्रेण गुपधातो: आय-प्रत्यये कृते, गुपे, धातुसंज्ञायाञ्च गोपाय इति धातौ क्विप् ।

(२) 'क्विन्प्रत्ययपः सन्नीम्' इत्यादिसूत्रेण सन्विधाने, इच्छनिषेधे, जुगुप्सी-मीति गुप्तनिषेधे, दिते, जुगुप्स इति आयङ्ग धातुसंज्ञायाञ्च तिप् ।

श्लोकसंख्या ।

८ । धू (आत्मः, प, सक)(विपूर्व्वकः) कम्पने ; विधूनयति(२)।

८ । धू (भ्वा, उभ, सक) कम्पने ; धवति ।

८ । जॄ (दि, प, अक) अरायां ; जीर्य्यति ।

८ । जॄ (क्रया, प, अक,) अरायां, वये ; जृणाति ।

८ । जूर् (दि, आ, अक) अरायां, वये ; जूर्य्यते ।

८ । ज्या (क्रया-घ्रा, प, अक) अरायां, वये ; जिनाति ।

८ । जॄ (भ्वा, प, अक) अरायां, वये ; जरति ।

८ । जॄ (चु, प, सक) अरायां, वये ; जारयति ।

१० । ह्वप् (स्वा, प, सक) प्रीणने ; ह्वप्नोति ।

१० । ह्वप् (भ्वा, प, सक) प्रीणने , तर्पति ।

१० । ह्वप् (चु, प, सक) प्रीणने ; तर्पयति ।

१० । ह्वप् (दि, प, सक, वेट्) प्रीतौ ; ह्वप्यति ।

११ । व्री (क्रया-घ्रा, प, सक) वरणे, प्रार्थने ; व्रीणाति, व्रियाति ।

११ । ह्व (क्रया, आ, सक) वरणे, प्रार्थने ; ह्वणीते ।

११ । ह्व (स्वा, उभ, सक)(आङ्पूर्व्वकः) आवरणे ; आह्वणोति ।

११ । ह्व भ्वा, प, सक) वरणे, सेवायां ; वरति ।

११ । ह्व (क्रया, प, सक) वरणे, प्रार्थने ; ह्वणाति ।

---

(२) 'धीधूवीरंन् वा' इति नन् । नपीऽभावपक्षे धन्योची ह्वी धावयति इति पदम् ।

श्लोकसंख्या ।

११ । वर (अदन्त-चु, प, सक) वरणे, प्रार्थने ; वरयति ।

११ । व्री (दि,आ, सक,) वरणे, प्रार्थने ; व्रीयते ।

११ । ह (चु, प, सक) वारणे ; वारयति ।

११ । ह (भ्वा, आ, सक) (निपूर्वक) निवारणे ; निवरते ।

१२ । अन्थ् (चु, प, सक) अन्थने, रचने ; अन्थयति ।

१२ । अन्थ् (भ्वा, प, सक) अन्थने, रचने ; अन्थति ।

१२ । ग्रथ् (चु, प, सक) ग्रन्थने, रचने ; ग्राथयति ।

१२ । ग्रथ् (भ्वा, प, सक) ग्रन्थने, रचने; ग्रथति ।

१२ । ग्रन्थ् (क्रया, प, सक) ग्रन्थने, रचने ; ग्रन्थाति ।

१३ । स्फुट् (तु-कु, प,अक) विकासे ; स्फुटति ।

१३ । स्फुट् (भ्वा, आ, अक) विकासे ; स्फोटते ।

१३ । स्फुट् (भ्वा, प, अक) भेदे ; स्फोटति ।

१३ । स्फुट् (चु, प,सक)(आङ्पूर्व्वकः) भेदने ; आस्फोटयति ।

१४ । वस् (अदा, आ, सक) परिधाने ; वस्ते ।

१४ । वस् (चु, प, सक) (निपूर्व्वः) निवासे ; निवासयति ।

१४ । वस् (दि, प, अक) दर्पे ; वस्यति ।

१४ । वस् (चु, प, सक)(प्रपूर्व्वकः) निर्व्वासने ; प्रवासयति ।

१४ । वस् (चु, प, सक) सुरभीकरणे ; वासयति ।

१४ । वस् (भ्वा,प,अक)(निपूर्व्वकः) वासे, अवस्थाने ; निवसति ।

१५ । ह्रष (अदन्त चु, प, सक) क्षमायां ; मृषयति ।

श्लोकसंख्या ।

१५ । मृष् (दि, उभ, सक) क्षमायां ; मृष्यते ।

१५ । मृष् (भ्वा, आ, सक) क्षमायां ; मर्षते ।

१५ । मृष् (भ्वा, प, सक) क्षमायां ; मर्षति ।

१५ । मृष् (चु, प, सक) क्षमायां ; मर्षयति ।

१६ । छद् (चु, प, सक) आच्छादने ; छादयति ।

१६ । छद् (भ्वा, प, सक) आच्छादने ; छदति ।

१६ । छद् (अदन्त चु, प, सक) आच्छादने ; छदयति ।

१७ । कु (तु, प, अक) अव्यक्तमधुरशब्दे ; कुवति ।

१७ । कुष् (तु, प, अक) अव्यक्तमधुरशब्दे ; कुष्णति ।

१७ । कू (क्रया, प, अक) अव्यक्तमधुरशब्दे ; कुनाति ।

१७ । क्वण् (भ्वा, प, अक) अव्यक्तमधुरशब्दे ; क्वणति

१८ । ईर् (अदा, आ, अक) कम्पने, गतौ ; ईर्ते ।

१८ । ईर् (चु, प, सक) (प्रपूर्व्वकः) प्रेरणे ; प्रेरयति ।

१८ । ईर् (भ्वा, प, सक) (प्रपूर्व्वकः) प्रेरणे ; प्रेरति ।

१८ । इष् (तु, प, सक)(प्रपूर्व्वकः) प्रेरणे, प्रक्षेपे ; प्रेषति ।

१८ । इष् (चु, प, सक)(प्रपूर्व्वकः) प्रेरणे, प्रक्षेपे ; प्रेषयति ।

१८ । पेष् (चु, प, सक) प्रेषणे, गमने ; पेषयति ।

१८ । श्रा (अदा, प, सक, अनिट्) पाके, विक्लृत्तौ ; श्राति ।

१८ । श्री (क्रया, उभ, सक, अनिट्) पाके ; श्रीणाति ।

१८ । श्रै (भ्वा, प, अक, अनिट्) पाके, विक्लृत्तौ ; श्रायति ।

१८ । श्रा (घटा, प, सक) पाके ; श्रपयति ।

श्लोकसंख्या ।

२० । कु (अकर्म्मः, भा, सक) पुनः पुनरादाने; कोकूयते (१)।
२० । कु (अदा, प, अक) शब्दे ; कौति ।
२० । कु (तु-कु, भा, अक) शब्दे ; कुवते ।
२० । कु (भ्वा, भा, अक) शब्दे, उच्चारणे ; कवते ।
२१ । पुष् (क्रया, प, सक) पोषणे, वर्द्धने ; पुष्णाति ।
२१ । पुष् (दि, प, सक) पोषणे, वर्द्धने ; पुष्यति ।
२१ । पुष् (भ्वा, प, सक) पोषणे, प्रीणने ; पोषति ।
२१ । पुष् (चु, प, सक) पोषणे,पालने ; पोषयति ।
२१ । पूष् (भ्वा, प, अक) पुष्टौ, वृद्धौ ; पूषति ।
२२ । ग्रास् (अदा, प, सक) ग्रासने ; ग्रास्ति ।
२२ । ग्रास् (अदा,आ,सक)(आङ्पूर्व्वकः) प्रार्थने ; ग्रायास्ते ।
२२ । ग्रन्स् (भ्वा, आ, सक)(आङ्पूर्व्वकः) प्रार्थने ; आग्रंसते ।
२२ । ग्रन्स् (भ्वा, आ, सक) प्रशंसायां, प्रार्थने ; ग्रंसते ।
२२ । ग्रस् (भ्वा, प, सक) (विपूर्व्वकः) वधे ; विग्रसति ।
२३ । अय् (भ्वा, आ, अक) (उत्पूर्व्वकः) उदये ; उदयते ।
२३ । इ (भ्वा, प, अक, अनिट्)(उत्पूर्व्वकः) उदयेः ; उदयति ।
२३ । इ (अदा, प, अक, अनिट्)(उत्पूर्व्वकः) अभ्युदये; उदेति ।

(१) कु(क) शब्दे, 'कौकूभ्यां' इति सूत्रेण पुनः पुनः अवते इत्यर्थे कौकूयते, कोकूयते, इति पदद्वयम् भवति ।

श्रीकसंज्ञा ।

२३ । दै (दि, भा, अक, अनिट्) (उत्पूर्वकः) अभ्युदये ; उदीयते ।

२४ । दा (जु, प, सक) दाने ; ददाति ।

२४ । दा (अदा, प, सक) छेदने, खण्डने ; दाति ।

२४ । दै (भ्वा, प, सक) (अवपूर्वः) शोधने ; अवदायति ।

२४ । दो (दि, प, सक) (अवपूर्वः) छेदने, खण्डने ; अवद्यति ।

२५ । विद् (अदा, प, सक) ज्ञाने ; वेत्ति ।

२५ । विद् (दि, आ, सक) अवखाने ; विद्यते ।

२५ । विद् (रु, आ, सक, अनिट्) मीमांसायां ; विन्ते ।

२५ । विद् (तु-सु, उभ, सक, अनिट्) लाभे ; विन्दति ।

२६ । सू (अदा, आ, सक, वेट्) (प्रपूर्वः) प्रसवे ; प्रसूते ।

२६ । सू (दि, आ, सक, वेट्) (प्रपूर्वः) प्रसवे ; प्रसूयते ।

२६ । सु (अदा, प, सक) (प्रपूर्वः) प्रसवे ; प्रसौति ।

२६ । सु (भ्वा, प, सक) (प्रपूर्वः) प्रसवे ; प्रसवति ।

२७ । हृज् (रु, प, सक) वर्जने ; हरति ।

२७ । हृज् (अदा, आ, सक) वर्जने ; हृते ।

२७ । हृज् (भ्वा, प, सक) वर्जने ; वर्जति ।

२७ । हृज् (चु, प, सक) वर्जने ; वर्जयति ।

२८ । धृष् (अदा, आ, अक) (सम्पूर्वः) सम्बर्षे ; सम्धृते ।

२८ । धृष् (रु, प, अक) (सम्पूर्वः) सम्बर्षे ; सम्धृषति ।

श्लोकसंख्या ।

२८ । षप् (भ्वा, प, सक) (सम्पूर्वः) सम्यर्के ; सम्पर्कयति ।

२८ । षप् (भ्वा, प, सक) (सम्पूर्वकः) सम्यर्के ; सम्पर्कयति ।

२९ । तप् (भ्वा, प, सक, सनिट्) प्रभुत्वे, उत्तापे ; तपति ।

२९ । तप् (दि, आ, सक, सनिट्) प्रभुत्वे, उत्तापे ; तप्यते ।

२९ । तप् (भ्वा, उभ, सक) सन्तापने, दाहे ; तपति ।

२९ । तप् (चु, प, सक) सन्तापने, दाहे ; तापयति ।

३० । ष्टन्भ् (भ्वा, प, सक) शोधने , ष्टन्भति ।

३० । ष्टन्भ् (भ्वा, आ, सक) शोधने ; ष्टन्भते ।

३० । ष्टन्भ् (चु, प, सक) शोधने ; ष्टन्भयति ।

३० । ष्टभ् (दि, प, सक, सनिट्) ष्टभे ; ष्टभ्नाति ।

३१ । सह् (चु, प, सक) सहने ; साहयति ।

३१ । सह् (भ्वा, प, सक) सहने ; सहति ।

३१ । सह् (भ्वा, आ,सक) सहने ; सहते ।

३१ । सह् (दि, प, सक) सहने ; सह्यति ।

३२ । मान् (भ्वा, आ, सक) विचारे; मीमांसते (१) ।

३२ । मान् (चु, प, सक) सम्माने ; मानयति ।

३२ । मान् (भ्वा, प, सक) सम्माने ; मानति ।

३२ । मन् (चु, आ, सक) सम्माने ; मानयते ।

---

(१) 'क्तिन्सिजन्तः सन्नेम् मानमानदानबन्धेषु क्वौच' इति वर्द्धमाने, दित्से, क्षीत्से, मीमांस इति मानस धातुसंज्ञायां सिप् ।

श्लोकसंख्या ।

२१ । हृष् (भ्वा, आ, सक) अहर्षे ; हृष्यते ।

२१ । अह् (क्रया, उभ, सक) अहर्षे ; गृह्णाति ।

२१ । गृह् (भ्वा, आ, सक) अहर्षे ; गर्हते ।

२१ । गृह (अदन्त चु, आ, सक) अहर्षे ; गृहयते ।

२४ । मह् (भ्वा, प, सक) पूजायां ; महति ।

२४ । मह (अदन्त चु, प, सक) पूजायां ; महयति ।

२४ । मही(ङ)(नामधातुः, आ, अक) पूजायां ; महीयते(१)।

२४ । मन्ह् (भ्वा, आ, अक) दाने ; मंहते ।

२५ । धृ (भ्वा, उभ, सक) धारणे ; धरते ।

२५ । धृ (चु, प, सक) धारणे ; धारयति ।

२५ । ध्रु (तु, आ, अक) अवस्थाने ; ध्रियते (२)।

२५ । ध्रु (तु, प, अक) अवस्थाने ; ध्रियति ।

२६ । इष् (तु, प, सक, सेट्) अभिलाषे ; इच्छति (३) ।

२६ । इष् (दि, प, सक, सेट्) (अनुपूर्व्वकः) अन्वेषणे ; अन्विष्यति ।

---

(१) 'नमस्तपोवरिवः कस्यादिभ्यः क्यः क्तौ' इति सूत्रेण क्यप्रत्ययः। कस्यादिगणमध्ये चिन्तीमहीङ्कीङ्क्ष्मद्धानां क्रादावुपसंख्येन चाम्प्रत्ययेपदम् ।

(२) ध्रु(अ) अवस्थाने इति धातीस्तीदादित्वात् कर्त्तरि सट् ;—यथा 'ध्रियते कुसुमप्रस्तावर्ण' इति कुमारः, ध्रियते अवतिष्ठते इत्यर्थः ।

(३) स्वादावनेकाजादिसूत्रेण तौदादिकस्य इषधातोरिच्छादेशः ।

श्लोकसंख्या ।

२६ । दृघ् (क्रया, प, सक, सेट्) भाभीक्ष्ये ; दृघ्नाति ।

२६ । दृंघ् (भ्वा, भा, सक, सेट्) दाने, दृंघ्ये ; दृंघते ।

२७ । पॄ (तु, भा, अक) (वि + आङ्पूर्वः) व्यापारे, उद्योगे ; व्याप्रियते ।

२७ । पॄ (क्रया, प, सक) पालने, दृघ्ये ; पिपर्त्ति ।

२७ । पॄ (चु, प, सक) पूरणे ; पारयति ।

२७ । पाल् (चु, प, सक) पालने, दृघ्ये ; पालयति ।

२८ । त्रुट् (तु-कु, प, अक) भेदे, क्षये ; त्रुटति ।

२८ । त्रुट् (दि, प, अक) भेदे, क्षये ; त्रुट्यति ।

२८ । तुड् (तु-कु, प, सक) भेदे, विनाशे ; तुडति ।

२८ । तुड् (भ्वा, भा, सक) भेदे, विनाशे ; तोडते (?) ।

२९ । मि (स्वा, उभ, सक) क्षेपणे ; मिनोति ।

२९ । मी (क्रया, उभ, सक) विनाशे ; मीनाति ।

२९ । मी (दि, भा, सक) विनाशे ; मीयते ।

२९ । मी (भ्वा, भा, सक) गतौ, प्राप्तौ ; मयते ।

४० । तय् (भ्वा, भा, अक) पालने, दृघ्ये ; तयते ।

४० । ताय् (भ्वा, भा, सक) पालने, दृघ्ये ; तायते ।

४० । धै (भ्वा, भा, सक) दृघ्ये, ध्याने ; धायते ।

४० । ष्ठौ (भ्वा, प, अक) संहतौ, ध्वनौ ; ष्ठागयति ।

---

(१) गोविन्दभट्टमथुरेशानां मते धातुरयं परस्मैपदी ।

श्लोकसंख्या ।

४१ । शुभ् (भ्वा, आ, अक) दीप्तौ ; शोभते ।

४१ । शुन्भ् (तु, प, अक) दीप्तौ ; शुभति ।

४१ । शुम्भ् (तु-सु, प, अक) दीप्तौ ; शुम्भति ।

४१ । शुम्भ् (तु-सु, प, सक) निपूर्व्वकः, विनाग्रे ; निशुम्भति ।

४२ । युज् (रु, उभ, सक)(निपूर्व्वकः) योजने ; नियुङ्क्ते ।

४२ । युज् (चु, प, सक)(निपूर्व्वकः) नियोजने ; नियोजयति ।

४२ । युज् (भ्वा, प, सक)(निपूर्व्वकः) नियोजने ; नियोजति ।

४२ । युज् (दि, आ, अक) योगे, समाधौ ; युज्यते ।

४१ । ष्टोम (अदन्त चु, प, सक) प्रशंसायां ; ष्टोमयति ।

४१ । स्तु (अदा, उभ, सक) स्तवे ; स्तौति ।

४१ । नु (अदा, प, सक) स्तवे ; नौति ।

४१ । नू (तु-नु, प, सक) स्तवे ; नुवति ।

४४ । कॄ (तु, प, सक) क्षेपणे ; किरति ।

४४ । कृ (तना, उभ, सक) करणे ; करोति ।

४४ । कृ (स्वा, उभ, सक) वधे ; कृणोति ।

४४ । कॄ (क्रया-प्रा उभ, सक) वधे ; कृणाति ।

४५ । कृ (ह्रा, प, सक) गमने ; हरति ।

४५ । कॄ (क्रया-प्रा, सक) गमने ; कॄणाति ।

४५ । कॄ (तना, प, सक) गतौ, व्याप्तौ ; कॄणोति ।

४५ । कॄ (भ्वा, प, सक) गतौ, व्याप्तौ ; कर्क्षति ।

श्लोकसंख्या।

४६। लुन्ठ् (भ्वा, प, सक) गमने ; लुण्ठति।

४६। लुठ् (भ्वा, आ, अक) आलस्ये ; लोठते।

४६। लुन्ठ् (भ्वा, प, सक) अपहरणे ; लुण्ठति।

४६। लुन्ठ् (चु, प, सक) भूमौ लुण्ठने ; लुण्ठयति।

४७। तिल् (यङन्तः) (भ्वा, आ, अक) गतौ ; तेतिल्यते।

४७। तिल्ल् (भ्वा, प, सक) गमने ; तिल्लति।

४७। चुल्ल् (भ्वा, प, अक) विलासे ; चुल्लति।

४८। मुच् (तु-सु, उभ, सक, अनिट्) मोचने ; मुञ्चति।

४८। मुच् (चु, उभ, सक)(प्रपूर्वकः) प्रमोचने ; प्रमोचयति।

४८। मोच् (चु, प, सक) मोचने, क्षेपणे ; मोचयति।

४९। पत् (भ्वा, प, अक)(निपूर्वकः) पतने ; निपतति।

४९। पत (अदन्त चु, प, अक) पतने ; पतयति।

४९। पत् (दि, आ, अक)(अधिपूर्वः) प्रभुत्वे, आधिपत्ये ; अधिपत्यते।

५०। भू (भ्वा, उभ, सक) प्राप्तौ ; भवते (१)।

५०। भू (चु, आ, सक) सत्तावने, तर्पणे ; भावयते।

५०। भू (भ्वा, प, अक) सत्तायां ; भवति।

५०। भू (चु, प, सक) भावने, मनने ; भावयति।

५१। सूर् (चु, आ, सक)(उत्पूर्वः) उत्थने ; उत्सूरयते।

(१) 'सुवः प्राप्तौ वा भं' इति सूत्रेण प्राप्तावें अस्य आत्मनेपदम्।

श्लोकसंख्या ।

५१ । गुर् (तु-कु, आ, सक)(उत्पूर्व्वः) उद्यमे ; उद्गुरते ।

५१ । गूर् (दि, आ, सक)(आङ्पूर्व्वः) आगमने ; आगूर्य्यते ।

५२ । विद् (चु, आ, सक) वेदने, बोधने ; वेदयते ।

५२ । विद् (चु, प, सक) वेदने, बोधने ; वेदयति ।

५२ । विद् (चु, प, सक)(निपूर्व्वकः) निवेदने ; निवेदयति ।

५३ । बुध् (भ्वा, आ, सक) ज्ञाने ; बोधते ।

५३ । बुध् (भ्वा, प, सक) ज्ञाने ; बोधति ।

५३ । बुध् (दि, आ, सक, अनिट्) ज्ञाने ; बुध्यते ।

५४ । बध् (भ्वा, आ, सक) निन्दायां ; बीभत्सते (१) ।

५४ । बन्ध् (क्रया, प, सक, अनिट्) बन्धने ; बध्नाति ।

५४ । बध् (चु, प, सक) बन्धने ; बाधयति ।

५५ । मृज् (अदा, प, सक, वेट्) शोधने ; मार्ष्टि ।

५५ । मृज् (भ्वा, प, सक, वेट्) मार्जने, भूषणे ; मार्जति ।

५५ । मृज् (चु, प, सक) भूषणे, निवारणे ; मार्जयति ।

५६ । क्षुभ् (दि, प, सक) क्षोभे, सञ्चलने ; क्षुभ्यति ।

५६ । क्षुभ् (भ्वा, आ, सक) क्षोभे, सञ्चलने ; क्षोभते ।

५६ । क्षुभ् (क्रया, प, सक) क्षोभे, उद्वेगे ; क्षुभ्नाति ।

५७ । हिंस् (रु, प, सक) हिंसायां ; हिनस्ति ।

---

(१) हिंसितिजघृपः उद्वेग इत्यादिसूत्रेण सार्थे उन् ङीष । भ्रमाक्रन्दा-दिजघासिमादिसूत्रेण घसधातोर्वत्व भः ।

श्लोकसंख्या।

५७। हिंस् (भ्वा, प, सक) हिंसायां ; हिंसति।

५७। हिंस् (चु, प, सक) हिंसायां ; हिंसयति।

५८। ह्री (ह्रा, प, अक) लज्जायां ; ह्रियेति।

५८। ह्रीङ् (भ्वा, प, अक) लज्जायां ; ह्रीङ्यति।

५८। ह्रीषी(ङ) (नामधातुः) लज्जायां ; ह्रीषीयते (१)।

५८। सुख (अदन्त चु, प, सक,) प्रीणने ; सुखयति।

५८। सुख (नामधातुः) सुखानुभवे ; सुखायते (२)।

५८। सुख् (दि, प, अक) प्रीतौ ; सुख्यति।

६०। देव् (भ्वा, आ, अक) क्रीड़ायां ; देवते।

६०। दिव् (दि, प, अक) क्रीड़ायां ; दिव्यति।

६०। दिव् (चु, आ, अक) (परिपूर्वः) रोदने ; परिदेवयते।

६१। श्लिष् (दि, प, सक, अनिट्) आलिङ्गने ; श्लिष्यति।

६१। श्लिष् (भ्वा, प, सक) दहने ; श्लेषते।

६१। श्लिष् (चु, प, सक) आलिङ्गने, धारणे ; श्लेषयति।

६२। मद् (ज्ञा, प, सक) मदने, दहने ; मद्नाति।

---

(१) ह्रीषी(ङ) मदन्त चुरादिगणे पाठात् 'ननक्रीषीवरिषः चुरादिभ्यः णः ह्रीषी' इति सूत्रेण ह्रीषी धातो णः, आत्मनेपदञ्च भावकर्मणोरिव।

(२) 'मदन्तचुरादेः क्रियाविवक्षायां णः' इति सूत्रेण णः। सुखनदुखतपक्लेशेभ्यः सुखादयश्च।

श्लोकसंख्या ।

६२ । मन्थ् (भ्वा, प, सक) मथने, दलने ; मन्थति ।

६२ । मथ् (भ्वा, प, सक) मथने, पीड़ने , मथति ।

६३ । मस्क् (भ्वा, आ, अक) मज्जायां, भये ; मस्कते ।

६३ । मक् (दि, उभ, सक) करणसामर्थ्ये ; मक्यते ।

६३ । मक् (स्वा, प, सक, वेट्) करणसामर्थ्ये ; मक्नोति ।

६३ । मक् (स्वा, आ, सक, सेट्) करणसामर्थ्ये ; मक्नुते ।

६४ । खेल् (भ्वा, प, अक) क्रीड़ायां, उत्सवे ; खेलति ।

६४ । खेल् (चु, आ, अक) क्रीड़ायां, उत्सवे ; खेलयते ।

६४ । खेला (नामधातुः) क्रीड़ाकरणे ; खेलायते (१) ।

६५ । पा (भ्वा, प, सक) पाने ; पिबति ।

६५ । पै (भ्वा, प, सक) शोषणे ; पायति ।

६५ । पी (दि, आ, सक) पाने ; पीयते ।

६६ । आप् (चु, प, सक) (प्रपूर्व्वकः) प्राप्तौ ; प्रापयति ।

६६ । आप् (भ्वा, प, सक) (प्रपूर्व्वकः) प्राप्तौ ; प्रापति ।

६६ । आप् (स्वा,प,सक) (प्रपूर्व्वकः) प्राप्तौ ; प्राप्नोति ।

६७ । लस्ज् (भ्वा, आ, सक) अतिक्रमे ; लज्जते ।

---

(१) धेवाशब्दस्य कण्ड्वादिगणे पाठात् क्यः । कण्ड्वादिव ; कण्डू(ड), पिण्डी(ड), लवी(ड), डोली(ड), चक्षु, मक्षु, वक्षु, खोट, तिरस्, छरस्, छदस्, छद्मन्, मलच, मेधा, सुख, दुःख, चरक, भरत, दूषत, चषर, चरम, भिषज्, महिम, एषा, मेखा, खेखा, छत्रम, पक्षम, मक्षति: ।

श्लोकसंख्या।

६७। खन्घ् (चु, प, सक) उत्खनने ; खनघयति।

६७। खन्घ् (भ्वा, प, सक) शोषणे ; खनति।

६८। खिद् (दि, भा, अक, अनिट्) खेदे, दुःखे ; खिद्यते।

६८। खिद् (तु-सु, प, अक, अनिट्) खेदे, व्याघाते ; खिन्दति।

६९। ग्रा (चु, प, सक)(आङ्पूर्व्वः) आदेये ; आग्रापयति।

६९। ग्रा (चु, प, सक)(सम्पूर्व्वः) वधे ; संग्रापयति।

६९। ग्रा (चु, प, सक)(विपूर्व्वः) आवेदने ; विग्रापयति।

७०। कल् (भ्वा, आ, अक)(निस्पूर्व्वः) गच्छे, निःसरणे ; निष्कलते।

७०। कल (अदन्त चु, प, सक) गणने, लाभे ; कलयति।

७०। कल् (चु, प, सक)(उत्पूर्व्वः) विस्तारे, उदीरणे ; उत्कालयति।

७१। गर्व्व् (भ्वा, प, अक) गर्व्वे, अहङ्कारे ; गर्व्वति।

७१। गल्भ (नामधातुः) गर्व्विताचारे ; गल्भायते (१)।

७१। गर्व्व् (चु, आ, अक) गर्व्वे, अहङ्कारे ; गर्व्वयते।

७२। क्रन्द् (भ्वा, आ, अक) आर्त्तनादे, विलापे ; क्रन्दते।

७२। क्रन्द् (भ्वा, प, अक) रोदने, विलापे ; क्रन्दति।

---

(१) 'चादृशाद्यौ सखीपत्यौ वा गल्भश्चोद्धतौद्धतात्' इति मेदिनीकरः गल्भ इवाचरतीत्यर्थे डाः क्विप्, डानुबन्धेन चाजन्तोपदम्। गल्भः अहङ्कारीत्यर्थः।

धीवसंज्ञा ।

७२ । ग्लह् (भ्वा, प, सक) रोदने, विलापे ; ग्लह्यति ।

७२ । ह (तु, आ, सक)(आङ्पूर्वः) आदरे ; आद्रियते ।

७२ । दृ (क्रया, प, सक) विदारणे ; दृणाति ।

७२ । दृ (भ्वा, प, अक) भये ; दरति ।

७४ । ढक्ष् (तना, प, सक) परिभवे ; ढक्षोति ।

७४ । तृ (क्रया, प सक) आच्छादने ; ढणाति ।

७४ । स्तृ (स्वा, उभ, सक) आच्छादने ; स्तृणोति ।

७५ । यत् (भ्वा, आ, अक) यत्ने ; यतते ।

७५ । यत् (चु, प, सक) पीड़ने ; यातयति ।

७५ । यत् (चु, प, सक)(निस्पूर्वः) वैरशोधने ; निर्यातयति ।

७६ । यान् (भ्वा, उभ, सक) तीक्ष्णीकरणे ; यीयांसते (१) ।

७६ । णि (स्वा, उभ, सक)(निपूर्वकः) तीक्ष्णीकरणे ;
निणिनोति ।

७६ । यान् (चु, प, सक) तीक्ष्णीकरणे ; यानयति ।

७७ । सद् (तु, प, अक, अनिट्) विषादे ; सीदति (२) ।

७७ । सद् (भ्वा, प, सक) (आङ्पूर्वः) प्राप्तौ ; आसदति ।

७७ । सद् (चु, प, सक)(आङ्पूर्वकः) प्राप्तौ ; आसादयति ।

७८ । वष्ट् (भ्वा, प, सक) विभागे, वर्णने ; वष्टति ।

---

(१) णिन्निजन्तः सन्नियादिषूपेत्य यानधातोः सप् सेडौच ।

(२) स्वादावसेवादिषूपेत्य षदधातोः सीदादेशः ।

श्लोकसंख्या ।

७८ । वण्ट् (चु, प, सक) वण्टने, विभागे ; वण्टयति ।

७८ । वण्ट (अदन्त चु,प,सक)वण्टने,विभागे ; वण्टापयति ।

७९ । मा (ब्रा, आ, सक) प्रमाणे ; मिमीते ।

७९ । मा (दि, आ, सक) प्रमाणे ; मायते ।

७९ । ष्मा (भ्वा प, सक) अनुशीलने ; मंसति (१)।

८० । हृष् (भ्वा, आ, अक) हर्षे ; हर्षते ।

८० । वर्ध् (चु, प, सक) वर्धने, पूरणे , वर्धयति ।

८० । वर्ध् (चु, प, सक) छेदने ; वर्धयति ।

८१ । स्कन्भ् (भ्वा, आ, सक) (विपूर्व्वः) निवारणे, रोधे ; विष्कम्भते ।

८१ ।स्कन्भ् (क्रया,प,सक)(विपूर्व्वः) विस्तारे ; विष्कम्भाति।

८१ । स्कन्भ् (स्वा, प, सक) (विपूर्व्वः) निवारणे रोधे ; विष्कम्भ्नाति ।

८२ । स्तन्भ् (भ्वा, आ, अक) गर्व्वे, मदे ; स्तम्भते ।

८२ । स्तन्भ् (क्रया, प, अक) गर्व्वे, मदे ; स्तम्भाति ।

८२ । स्तन्भ् (स्वा, प, अक) गर्व्वे, मदे ; स्तम्भ्नाति ।

८३ । ष्टप् (भ्वा, आ, अक) अश्रुमर्षे ; ष्टप्यते ।

८३ । ष्टप् (चु, प, सक) ष्टप्यनायां, उद्भावने ; ष्टप्यपति ।

८३ । ष्टप् (भ्वा, प, सक) छेदने ; ष्टप्यति ।

(१) आदावपेक्षादिना धातोर्मनादेशः ।

श्लोकसंख्या ।

८४ । दाय् (भ्वा, आ सक) दयायां, दाने ; दायते ।

८४ । दे (भ्वा, आ, सक) दाने ; दयते ।

८४ । दी (दि, आ, अक) क्षये ; दीयते ।

८५ । क्षीव् (भ्वा, आ, अक) उन्मादे, मोहे ; क्षीवते ।

८५ । तीव् (भ्वा, प, अक) स्त्रौल्ये, उन्मादे ; तीवति ।

८६ । रुष् (चु, प, अक) क्रोधे ; रोषयति ।

८६ । रुष् (दि, प, अक) क्रोधे ; रुष्यति ।

८६ । रुष् (भ्वा,प,अक)(अभिपूर्व्वः) वधे, संहारे ; अभिरोषति ।

८७ । धृष् (स्वा, प, अक) प्रागल्भ्ये ; धृष्णोति ।

८७ । धृष् (भ्वा, प, सक) पीड़ने वधे ; धर्षति ।

८७ । धृष् (चु, उभ, सक) बलपूर्व्वकबन्धने ; धर्षयति ।

८८ । चूर् (दि, आ, सक) दाहे, विनाशे ; चूर्य्यते ।

८८ । चूर्ण् (चु, प, सक) पेषणे, विनाशे ; चूर्णयति ।

८८ । चूर्ण (नामधातुः) (अवपूर्व्वः) चूर्णद्रव्यैरवकिरणे ; अवचूर्णयति ।

८९ । कण्ठ् (भ्वा, आ, अक) (उत्पूर्व्वः) उत्कण्ठायां ; उत्कण्ठते ।

८९ । कण्ठ् (भ्वा, प, सक) (उत्पूर्व्वः) उत्कण्ठापूर्व्वक-चिन्तायां ; उत्कण्ठति ।

८९ । कण्ठ् (चु, प, अक)(उत्पूर्व्वः) उत्कण्ठायां, भीतत्रस्के ; उत्कण्ठयति ।

श्लोकसंख्या।

८०। मार्ग् (चु, प, सक) अन्वेषणे ; मार्गयति।

८०। मार्ग् (भ्वा, प, सक) अन्वेषणे ; मार्गति।

८०। मृग (अदन्त चु, आ, सक) अन्वेषणे ; मृगयते।

८१। शिष् (रु, प, सक)(विपूर्व्वः) विशेषणे ; विशिनष्टि।

८१। शिष् (भ्वा, प, सक)(विपूर्व्वः) विशेषणे ; विशेषति।

८१। शिष् (चु, प, सक)(विपूर्व्वः) विशेषणे ; विशेषयति।

८२। तन् (चु, प, सक)(विपूर्व्वः) विस्तारे ; वितानयति।

८२। तन् (भ्वा, प, सक)(विपूर्व्वः) विस्तारे ; वितनति।

८२। तन् (तना, उभ, सक)(विपूर्व्वः) विस्तारे ; वितनोति।

८३। क्लेश् (भ्वा, आ, अक) कथने ; क्लेशते।

८३। क्लिश् (दि, उभ, अक) क्लेशे ; क्लिश्यते।

८३। क्लिश् (क्रया, प, सक, वेट्) पीड़ने ; क्लिश्नाति।

८४। वच् (अदा, प, द्विक, अनिट्) कथने ; वक्ति।

८४। वच् (भ्वा, प, द्विक, अनिट्) कथने ; वचति।

८४। वच् (चु, प, सक) वाचने, पाठे ; वाचयति।

८५। हृष् (भ्वा, प, अक) हर्षो, दीप्तौ ; हर्षति।

८५। हृन्ह् (भ्वा, प, अक) हर्षो, दीप्तौ ; हृंहति।

८५। हृन्ह् (भ्वा, प, अक) गजगर्जने ; हृंहति।

८६। क्षिप् (तु-क्षु, प, सक) प्रेरणे, वेगगमने ; क्षिपति।

८६। क्षिप् (दि, प, सक) प्रेरणे, वेगगमने ; क्षिप्यति।

श्लोकसंख्या ।

८६ । डिप् (चु, प, सक) प्रेरणे, वेगगमने ; डेपयति ।

८७ । भृज् (भ्वा, आ, सक) भर्जने, दाहे ; भर्जते ।

८७ । भ्रस्ज् (तु, उभ, सक, अनिट्) भर्जने, दाहे; भृज्जति।

८७ । भृ (क्रया-पु्रा, प, सक) भर्जने, दाहे ; भृणाति ।

८८ । रिच् (व, उभ, अक, अनिट्) विट्चरणे, वियोगे ; रिङ्क्ते।

८८ । रिच् (भ्वा, प, अक) वियोगे, शून्यत्वे ; रेचति ।

८८ । रिच् (चु, प, अक) संयोगे, सम्पृक्तौ ; रेचयति ।

८८ । वद् (भ्वा, प, सक) कथने ; वदति ।

८८ । वद् (भ्वा, आ, सक) कथने ; वदते ।

८८ । वद् (चु, प, सक) कथने ; वादयति ।

१०० । अर्ज् (चु, प, सक) उपार्जने ; अर्जयति ।

१०० । अर्ज् (भ्वा, आ, सक) उपार्जने ; अर्जते ।

१०० । अर्ज् (भ्वा, प, सक) उपार्जने ; अर्जति ।

१०१ । अल् (भ्वा, आ, सक) प्रशंसायां ; अलते ।

१०१ । अल् (भ्वा, आ, अक) गतौ, प्रचारे ; अलते ।

१०१ । अल् (भ्वा, प, सक) गतौ, प्राप्तौ ; अलति ।

१०२ ।भक्ष् (चु, प, सक, सेट्) भक्षणे ; भक्षयति ।

१०२ । भक्ष् (भ्वा, आ, सक) भक्षणे ; भक्षते ।

१०२ । भक्ष् (भ्वा, प, सक) भक्षणे ; भक्षति ।

१०१ । लल् (चु, आ, सक) लिप्सायां ; लालयते ।

श्लोकसंख्या ।

१०३ । लस् (चु, प, सक) लासने, पालने ; लासयति ।

१०३ । लस् (भ्वा, प, अक)(उत्पूर्वकः) विलासे, चाञ्चल्ये ; उल्लसति ।

१०४ । मुट् (तु-कु, प, सक) चूर्णने, मर्दने ; मुटति ।

१०४ । मुट् (भ्वा, प, सक) चूर्णने, मर्दने ; मोटति ।

१०४ । मुट् (चु, प, सक) चूर्णने, मर्दने ; मोटयति ।

१०५ । मृ (क्रया-पृ, प, सक) वधे ; मृणाति ।

१०५ । मृष् (तु, प, सक) वधे ; मृषति ।

१०५ । मृ (तु, आ, अक) मरणे ; म्रियते ।

१०६ । वस् (दि, प, अक) भये ; वस्यति ।

१०६ । वस् (भ्वा, प, अक) भये ; वसति ।

१०६ । वस् (चु, प, सक) धारणे, भक्षणे, निवेशे ; वासयति ।

१०७ । लुट् (दि, प, सक) लुण्ठने ; लुट्यति ।

१०७ । लुट् (भ्वा, प, सक) लुण्ठने ; लोटति ।

१०७ । लुट् (चु, प, सक) लुण्ठने, मन्थने ; लोटयति ।

१०८ । गर्ह् (भ्वा, आ, सक) निन्दायां ; गर्हते ।

१०८ । गर्ह् (भ्वा, प, सक) निन्दायां ; गर्हति ।

१०८ । गर्ह् (चु, प, सक) निन्दायां ; गर्हयति ।

१०९ । द्राघ् (भ्वा, आ, अक) आयामे, दैर्घ्ये ; द्राघते ।

१०९ । द्राघ् (भ्वा, आ, अक) प्रजागरे ; द्राघते ।

श्लोकसंख्या ।

१०८ । द्राघ् (भ्वा, प, अक) आयामे, वृद्धौ ; द्राघति ।

११० । क्षि (क्रया, प, सक) क्षये, नाशे ; क्षिणाति ।

११० । क्षिण् (तना, प, सक) क्षये, नाशे ; क्षिणोति ।

११० । क्षिण् (तना, आ, सक) क्षये, नाशे ; क्षिणुते ।

१११ । क्षिण्ड् (भ्वा, आ, सक) गमने, अनादरे ; क्षिण्डते ।

१११ । क्षिण् (भ्वा, प, अक) विलासे, हावे ; क्षिणति ।

१११ । क्षेड् (भ्वा, आ, सक) अनादरे ; क्षेड़ते ।

११२ । क्षि (भ्वा, प, अक) क्षये, नाशे ; क्षयति ।

११२ । क्षै (भ्वा, प, अक) क्षये, नाशे ; क्षायति ।

११२ । क्षि (तु, प, अक) वासे, गतौ ; क्षियति ।

११३ । जुड़् (चु, प, सक) प्रेरणे, गतौ ; जोड़यति ।

११३ । जुड़् (भ्वा, प, सक) प्रेरणे, गतौ ; जोड़ति ।

११३ । जुड़् (तु-कु, प, सक) बन्धने ; जुड़ति ।

११४ । राध् (स्वा, प, सक) पाके, संसिद्धौ ; राध्नोति ।

११४ । राध् (दि, प, सक) पाके, संसिद्धौ ; राध्यति ।

११४ । राध् (दि, प, अक) सम्यक्त्वौ ; राध्यति ।

११५ । मुष् (भ्वा, प, सक) हरणे ; मोषति ।

११५ । मुष् (क्रया, प, सक) हरणे, खण्डने ; मुष्णाति ।

११५ । मुष् (दि, प, सक) हरणे, खण्डने ; मुष्यति ।

११६ । अर्च् (चु, प, सक) पूजायां ; अर्चयति ।

श्लोकसंख्या ।

११६ । अर्च् (भ्वा, प, सक) पूजायां ; अर्चति ।

११६ । अर्च् (भ्वा, आ, सक) पूजायां ; अर्चते ।

११७ । व्यय् (चु, प, सक) व्यये, उत्सर्गे ; व्ययवति ।

११७ । व्यय् (भ्वा, प, सक) गतौ, प्राप्तौ ; व्ययति ।

११७ । व्यय् (भ्वा, आ, सक) गतौ, व्याप्तौ ; व्ययते ।

११८ । अर्ह् (भ्वा, प, सक) विनाशे ; अर्हति ।

११८ । अर्ह् (भ्वा, आ, सक) विनाशे ; अर्हते ।

११८ । अर्ह् (चु, प, सक) विनाशे ; अर्हयति ।

११८ । स्वद् (भ्वा, आ, सक) आस्वादने ; स्वदते ।

११८ । स्वाद् (भ्वा, आ, सक) आस्वादने ; स्वादते ।

११८ । स्वद् (चु, प, सक) (आङ्पूर्व:) आस्वादने ; आस्वादयति ।

१२० । विच्छ् (तु, प, सक) गमने ; विच्छति ।

१२० । विच्छ् (भ्वा, प, सक) गमने ; विच्छायति (१) ।

१२० । विच्छ् (आत्म:, प, सक) हरणे ; विच्छाययति ।

१२१ । भी (ह्वा, प, अक) भये ; बिभेति ।

१२१ । भेष् (भ्वा, प, अक) भये ; भेषति ।

१२१ । भेष् (भ्वा, आ, अक) भये ; भेषते ।

---

* (१) 'विच्छाऽनुतिपर्कोवाय:' इत्याय:, तती धातुसंख्या। आयविकल्पपक्षे तुदादित्वात् विच्छति इति रूपम्।

श्लोकसंख्या ।

१२२ । क्षत् (उ, प, सक) वेष्टने ; क्षणत्ति ।

१२२ । क्षत् (तु-सु, प, सक) छेदने ; क्षन्तति ।

१२२ । कृत् (चु, प, सक) कीर्त्तने ; कीर्त्तयति ।

१२१ । अन्च् (भ्वा, आ, अक)(निपूर्व्वः) अपगमे ; न्यञ्चते ।

१२१ । अन्च् (भ्वा, प, अक)(निपूर्व्वः) अपगमे ; न्यञ्चति ।

१२१ । अन्च् (चु, प, सक) व्यञ्जने, शोभने ; अञ्चयति ।

१२४ । कुन्य् (क्रया, प, अक) संक्लेशे ; कुन्याति ।

१२४ । कुन्य् (भ्वा, प, अक) संक्लेशे ; कुन्यति ।

१२४ । कुष् (दि, प, अक) संक्लेशे, दुर्गन्धे ; कुष्यति ।

१२५ । चर् (चु, प, सक)(विपूर्व्वः) विचारे, मीमांसायां ; विचारयति ।

१२६ । चित् (भ्वा, प, सक) संज्ञाने ; चेतति ।

१२६ । चित् (चु, आ, सक) संज्ञाने ; चेतयते ।

१२७ । भृ (भ्वा, उभ, सक,) भरणे, धारणे ; भरते ।

१२७ । भृ (ह्वा, उभ, सक) भरणे, धारणे ; बिभर्त्ति ।

१२८ । धाव् (भ्वा, आ, अक) द्रुतगतौ ; धावते ।

१२८ । धाव्(भ्वा,प,अक)(अभिपूर्व्वः)द्रुतगतौ ; अभिधावति ।

१२९ । स्तुभ् (भ्वा, आ, अक) स्तम्भे ; स्तोभते ।

१२९ । स्तुम्भ् (क्रया, प, अक) स्तम्भे ; स्तुम्भाति ।

१२९ । स्तुम्भ् (स्वा, प, अक) स्तम्भे ; स्तुम्भोति ।

श्लोकसंख्या ।

१२० । निन्ज् (अदा, आ, अक) (प्र + आङ्पूर्वकः) शुद्धौ ; प्राणिङ्क्ते ।

१३० । निज् (ब्रा, उभ, सक, अनिट्) शोधने, प्रक्षालने ; नेनेक्ति ।

१३१ । क्लिन्द् (भ्वा, उभ, अक, सेट्) रोदने ; क्लिन्दति ।

१३१ । क्लिद् (दि, प, अक, वेट्) क्लेदे, आर्द्रतायां ; क्लिद्यति ।

१३२ । धे (भ्वा, प, अक)(सम्पूर्वः) सन्धौ ; सन्धयति ।

१३२ । धा (ब्रा, उभ, सक) (सम्पूर्वः) सन्धाने, सन्दधाति ।

१३३ । भन्ज् (रु, प, सक) भञ्जने ; भञ्जयति ।

१३३ । भन्ज् (ध, प, सक, अनिट्) भञ्जने ; भनक्ति ।

१३४ । विच् (ब्रा, उभ, सक, अनिट्)(विपूर्वकः) विवेके ; वेवेक्ति ।

१३४ । विच् (ध, उभ, सक, अनिट्)(विपूर्वकः) विवेके ; विविनक्ति ।

१३५ । ध्याय् (भ्वा, आ, अक)(आङ्पूर्वकः) प्रीतौ ; आध्यायते ।

१३६ । यम् (भ्वा, आ, अक) (वि + आङ्पूर्वः) वियामे ; व्यायच्छते (१) ।

(१) 'आत्मनेपदादडाङ्यमः' इति सूत्रेण अकर्मकात् आङ्पूर्वात् यमात् कर्तरि याचे आत्मनेपदम् ।

श्लोकसंख्या ।

१३६ । मिद (भ्वा, आ, अक) मेदे, स्नेहे ; मेदते ।

१३६ । मिद (दि, प, अक) मेदे, स्नेहे ; मेद्यति ।

१३७ । ञ (क्या, प, सक) हिंसायां ; ञक्णोति ।

१३७ । क्री, (क्रया, प, सक) द्रव्यविनिमये ; क्रीणाति ।

१३८ । अर्च् (भ्वा, आ, अक) दीप्तौ ; अर्चते ।

१३८ । अर्च (नामधातुः, आ, अक) पूजार्हत्वे ; अर्चायते ।

१३९ । धोर् (भ्वा, प, अक) गतिचातुर्य्ये ; धोरति ।

१३९ । धूर् (दि, आ, अक) गतौ ; धूर्य्यते ।

१४० । कुच् (भ्वा, प,अक)(समपूर्व्वः) संकोचे ; संकोचति ।

१४० । कुच् (तु-कु, प, अक)(समपूर्व्वः) संकोचे, संकुचति ।

१४१ । घुष् (भ्वा, प, सक) घोषणे ; घोषति ।

१४१ । घुष् (चु, प, सक) घोषणे ; घोषयति ।

१४२ । डी (दि,आ,अक)(उत्पूर्व्वः)आकाशगतौ ; उड्डीयते।

१४२ । डी (भ्वा,आ,अक)(उत्पूर्व्वः) आकाशगतौ ; उड्डयते ।

१४३ । मी (भ्वा,उभ,सक)(अनुपूर्व्वः) अनुमाने ; अनुमयते।

१४३ । मी (चु,प,सक)(अनुपूर्व्वः)अनुमाने ; अनुमाययति ।

१४४ । मृद् (क्रया, प, सक) मर्द्दने, चूर्णने ; मृद्नाति ।

१४४ । मृद् (भ्वा, आ, सक) मर्द्दने, संवाहने ; मर्द्दते ।

१४५ । मिल् (तु, उभ, अक) सम्मिलने ; मिलति ।

१४५ । मील् (भ्वा,प,अक) मुद्रायां, निमीलने ; मीलति ।

श्लोकसंख्या।

१४६। घुट् (भ्वा, आ, अक) (विपूर्व्वः, आङ्पूर्व्वः) प्रतिनिहस्तौ ; व्याघोटते।

१४६। घुट् (तु-कु, प, अक)(विपूर्व्वः, आङ्पूर्व्वः) व्याघातने, निहस्तौ ; व्याघुटति।

१४७। पन्च् (भ्वा, आ, सक)(प्रपूर्व्वः) प्रकाशे ; प्रपञ्चते।

१४७। पन्च् (चु, प, सक)(प्रपूर्व्वः) विस्तारे ; प्रपञ्चयति।

१४८। तुष् (दि, प, अक) सन्तोषे ; तुष्यति।

१४८। तूष् (भ्वा, प, अक) सन्तोषे ; तूषति।

१४८। विज् (तु, आ, अक)(उत्पूर्व्वः) उद्वेगे ; उद्विजते।

१४८। विज् (रु, प, अक)(उत्पूर्व्वः) वैराग्ये ; उद्विनक्ति।

१५०। निद् (भ्वा, उभ, सक) निन्दायां ; नेदते।

१५०। निन्द् (भ्वा, प, सक) निन्दायां ; निन्दति।

१५१। पूर् (चु, प, सक) पूरणे ; पूरयति।

१५१। पूर् (दि, आ, सक) परिपूरणे ; पूर्य्यते।

१५२। गल्भ(नामधातुः)(प्रपूर्व्वः)गर्व्विताचारे; प्रगल्भायते।

१५२। गल्भ् (भ्वा, आ, अक)(प्रपूर्व्वः) गर्व्वे ; प्रगल्भते।

१५३। काश् (भ्वा, आ, अक)(प्रपूर्व्वः) दीप्तौ ; प्रकाशते।

१५३। काश् (दि, आ, अक)(प्रपूर्व्वः) दीप्तौ ; प्रकाश्यते।

१५४। तृप् (दि, प, अक) प्रीतौ ; तृप्यति।

१५४। तृप् (चु, प, सक) प्रीणने ; तर्पयति।

श्लोकसंख्या ।

१५५ । खिट् (भ्वा, प, सक) वधे ; खेटति ।

१५५ । खेट् (अदन्त चु, आ, सक) वधे ; खेटयति ।

१५६ । मन् (तना, आ, सक) ज्ञाने ; मनुते ।

१५६ । मन् (दि, आ, सक) ज्ञाने ; मन्यते ।

१५७ । चित्र (अदन्त चु, प, सक) अनुरञ्जने ; चित्रयति।

१५७ । चित्री(ङ) (कण्ड्वादिः) विस्मये ; चित्रीयते ।

१५८ । कुप् (दि, प, अक) क्रोधे , कुप्यति ।

१५८ । कुप् (चु, प, अक)(प्रपूर्व्वः) प्रकोपे ; प्रकोपयति, ।

१५९ । ईड् (अदा, आ, सक) स्तुतौ ; ईट्टे ।

१५९ । ईड् (चु, प, सक) स्तुतौ ; ईड्यति ।

१६० । अञ्क् (भ्वा, आ, सक) लक्षणे, अङ्कने ; अङ्कते ।

१६० । अञ्क् (अदन्त चु,प,सक) चिह्नयुक्तकरणे ; अङ्कयति।

१६१ । शिष् (चु, प, सक)(निस्पूर्व्वः) उन्मूलने, शून्यता-
सम्पादने ; निःशेषयति ।

१६२ । स्रुच् (तु-स्रु, उभ, सक, अनिट्) मोचने ; स्रुच्चति।

१६२ । उच्छ् (तु, प, सक)(प्रपूर्व्वः) मोचने ; प्रोच्छति ।

१६३ । भ्राज् (दि,आ,अक)(उत्पूर्व्वः) दीप्तौ ; उद्भ्राजते ।

१६३ । भ्रंश् (दि, प, अक) भ्रंशे, अधःपतने ; भ्रश्यति ।

१६४ । काङ्क्ष् (भ्वा,प,अक)वीरहते, आकाङ्क्षायां ; आङ्क्षति।

१६४ । काङ्क्ष् (भ्वा, प, सक) आकाङ्क्षायां ; काङ्क्षति ।

श्लोकसंख्या ।

१६५ । यह् (भ्वा, आ,सक)(उत्पूर्व्वः) उच्छेदे ; उद्ग्रहते ।

१६५ । यह् (चु, प, सक) (उत्पूर्व्वः) सञ्चालने, विस्तारे ; उद्ग्रहयति ।

१६६ । तेप् (भ्वा, आ, अक) वरुषे, कम्पने ; तेपते ।

१६७ ।यम् (भ्वा, आ, सक, वेट्) उपरमे ; यमते ।

१६७ । यम् (भ्वा, प, सक) उपरमे ; यमति ।

१६७ । यम् (दि-यमा, प, सक) उपरमे ; याम्यति ।

१६८ । तिज् (भ्वा, आ, सक) उपरमे ; तितिक्षते (१) ।

१६८ । तिज् (चु, प, सक) निशाने ; तेजयति ।

१६८ । स्वद (नामधातुः,आ,अक) ऐषिक्ये ; स्वदायते (२) ।

१६८ । स्वद् (भ्वा, आ, अक) ऐषिक्ये ; स्वदते ।

१७० । स्वप् (चु,प,सक)(विपूर्व्वकः) दाने ; विस्वापयति ।

१७० । स्वप् (भ्वा,प,सक)(विपूर्व्वकः) दाने ; विस्वपति ।

१७१ । मन्द् (भ्वा, आ, अक) अभिवादने ; मन्दते ।

१७१ । मन्द (नामधातुः,आ,अक) अभिवादने ; मन्दायते ।

१७२ । अन् (अदा,प,अक)(प्रपूर्व्वः)प्राणधारणे ; प्राणिति ।

---

(१) तितिक्षादयः सप्तिबादिना सनि क्षते, द्विर्भावे, तितिक्ष इति धातवः धातुवैशाद्यार्थं विप् ।

(२) औणादिकादैराज्ञतिमत्वात् स्वधशब्दात् ङ्यः क्विप् भवति, धातुसंज्ञा-भावपक्षे ।

धीवसंज्ञा ।

१७२ । अन् (दि, आ, अक) (प्रपूर्व्वः) प्राणधारणे ; प्राण्यते (१) ।

१७३ । लुप् (तु-सु, प, सक) लोपे, छेदने ; लुम्पति ।

१७३ । लुप् (दि, प, अक) मोहे, मौत्सुक्ये ; लुप्यति ।

१७४ । दध् (भ्वा, आ, सक) दाने , दधते ।

१७४ । धा (जु, उभ, सक) धारणे ; धत्ते ।

१७५ । दद् (भ्वा, आ, सक) दाने ; ददते ।

१७५ । दा (जु, उभ, सक) दाने ; दत्ते ।

१७६ । भ्रस्ज् (भ्वा, आ, अक) भ्रंशे, नाशे ; भ्रंशते ।

१७६ । भ्रस्ज् (दि, प, अक) भ्रंशे, नाशे ; भ्रस्यति ।

१७७ । अप् (भ्वा, उभ, सक, अनिट्) आक्रोशे, अपशे ; अपते ।

१७७ । अप् (दि, उभ, सक, अनिट्) आक्रोशे, अपशे ; अप्यति ।

१७८ । नट् (भ्वा, प, अक) नृत्ये, अभिनये ; नटति ।

१७८ । नट् (चु, प, सक) दीप्तौ, अभिनये ; नाटयति ।

१७९ । वञ्च् (चु, आ, सक) प्रतारणे ; वञ्चयते ।

१७९ । वञ्च् (भ्वा, प, सक) गतौ ; वञ्चति ।

१८० । पू (भ्वा, आ, सक) शोधने ; पवते ।

१८० । पू (क्रया-पु्रा, उभ, सक) शोधने ; पुनाति ।

१८१ । मा (जु, आ, सक) परिमाणे, विचारे ; मिमीते ।

---

(१) बालनर्त्तनविन्देत्यादिना विकल्पविधानात् पक्षे प्राणिति, प्राण्यते, इति रूपान्तरमपि भवति ।

श्लोकसंख्या।

१८१। मौम् (भ्वा, प, अक) शब्दे ; मौमति।

१८२। छर्ष् (तु, उभ, सक, अनिट्) अर्दने ; छर्दति।

१८२। छर्ष् (भ्वा, प, सक, अनिट्) अर्दने ; अर्दति।

१८३। श्रीक् (भ्वा, आ, अक) सेके ; श्रीकते।

१८३। श्रीक् (चु, प, सक) सेके, अर्दे ; श्रीकयति।

१८४। शब्द(नामधातुः,आ,अक)शब्दकरणे; शब्दायते(१)।

१८४। शब्द् (चु, प, अक) शब्दे ; शब्दयति।

१८५। लस् (भ्वा, प, अक) (विपूर्व्वकः)विलासे, क्रीड़ायां ; विलसति।

१८५। लस् (चु,प,अक) नृत्यनैपुण्ये, अभिनये ; लासयति।

१८६। ह्नो (चु,प,अक)(विपूर्व्वः)अन्तर्धाने ; विह्नाययति।

१८६। ह्नी (भ्वा,प,अक)(विपूर्व्वः) दुर्वीकरणे : विह्नयति।

१८७। क्रम् (भ्वा,आ, अक) (प्रपूर्व्वः) आरम्भे, चेष्टायां ; प्रक्रमते (२)।

१८७। क्रम्(दि,प,सक)(आङ्पूर्व्वः)आक्रमणे; आक्राम्यति।

१८८। वी (अदा, प, सक) गर्भे धारणे ; वेति।

१८८। जन्(दि,आ;अक)(विपूर्व्वः) उत्पत्तौ; विजायते।

---

(१) शब्द'करीतीवि शब्दायते। 'शब्दसुखखटाद्दैः क्रियाविस्तारपाये अः' इति अः। आत्मनेभाषानैपदम्।

(२) 'क्रीपादारम्भे' क्रीपाभ्यां परात् क्रमो न स्यात् चे आरम्भे, इत्यात्मनैपदम्। प्रक्रमते आरभते इत्यर्थः।

श्लोकसंख्या ।

१८८ । प्रथ् (भ्वा, आ, अक) प्रख्यातौ ; प्रथते ।

१८८ । प्रथ् (चु, प, अक) प्रख्यातौ ; प्रथयति ।

१९० । श्रम् (भ्वा, प, सक) गतौ, प्राप्तौ ; श्रमति ।

१९० । श्रम् (चु, प, सक) पीड़ने, रोगे ; श्रामयति ।

१९१ । विष् (क्रा, उभ, सक, अनिट्) व्यापने ; वेवेष्टि ।

१९१ । विष् (क्रया, प, सक) वियोजने ; विष्णाति ।

१९२ । ग्रिष् (भ्वा, प, सक) विनाशे ; ग्रेषति ।

१९२ । ग्रेष(नामधातुः,प,अक)ग्रेषतुल्याचारे ; ग्रेषति(१)।

१९३ । क्षिप् (तु, उभ, सक, अनिट्) क्षेपणे ; क्षिपति ।

१९३ । क्षिप् (दि, प, सक, अनिट्) क्षेपणे ; क्षिप्यति ।

१९४ । लप् (भ्वा, प, सक) व्यक्तायां वाचि ; लपति ।

१९४ । लप् (चु, प, सक) व्यक्तायां वाचि ; लापयति ।

१९५ । यु (अदा, प, अक) सङ्गमे, मिश्रणे ; यौति ।

१९५ । यु (क्रया, उभ, सक) सङ्गमे, मिश्रणे ; युनाति ।

१९६ । रुज् (चु प, सक) हिंसायां , रोजयति ।

१९६ । रुज् (तु, प, सक) भङ्गे, पीड़ने ; रुजति ।

१९७ । क्षेड् (भ्वा, प, अक) अपशब्दे ; क्षेड्डति ।

---

(१) ग्रेषति इत्यत्र धातूकाजी उपधीयश्चादिना ङिः, धातुत् अनुबः, इकार-उकारयोर्वर्णः, ततः यकारमात्रप्रत्ययक्च लोपः, तदन्तत्वेन ग्रेष इति धातुसंज्ञा, तिप् अप्, अकारलोपः ।

श्लोकसंख्या ।

१९७। म्लेच्छ् (चु, प, अक) म्लेच्छभाषाप्रयोगे ; म्लेच्छयति ।

१९८। दृश् (भ्वा, आ, अक, अनिट्) (सम्पूर्व्वः) आगमे, दर्शने ; सम्यग्दृशते (१)।

१९८। दृश् (भ्वा, प, सक अनिट्) दर्शने ; सम्यग्दृशति ।

१९९। निन्स् (अदा, आ, सक) चुम्बने ; निंस्ते ।

१९९। निन्द् (भ्वा, प, सक) चुम्बने , निन्दति ।

२००। घट् (भ्वा,आ,अक)(विपूर्व्वः) अपसरणे ; विघटते ।

२००। घट् (चु,प,अक)(विपूर्व्वकः)पलायने ; विघाटयति ।

२०१। स्तन् (भ्वा, प, अक)(निपूर्व्वः) शब्दे : ; निस्तनति ।

२०१। स्तन (अदन्तचु, प, अक) मेघशब्दे ; स्तनयति ।

२०२। रस् (भ्वा, प, अक) शब्दे ; रसति ।

२०२। रस (अदन्त चु, प, सक) आस्वादने ; रसयति ।

२०३। लस्ज् (भ्वा, आ, अक) लज्जायां ; लज्जते (२)।

२०४। तुल् (चु, प, सक) उन्मोलने ; तोलयति ।

२०४। तूल् (चु, प, सक) परिमाणे ; तूलयति ।

२०५। दन्ग् (चु, आ, सक) दंशने ; दंग्यते ।

२०५। दन्ग् (भ्वा, प, सक) अनिट्) दंशने ; दग्धि ।

---

(१) सम्पूर्व्वत्वादकर्म्मकत्वाच्च सम्यग्दृशते इत्यात्मनेपदम्। 'समीक्षणेऽक्षण-मृषिरात्मिदृशः', अतः परेभ्यः सकर्म्मकेभ्य एभ्यः मं (आत्मनेपदं) स्यात् वे। एते सकर्म्मका अपि विवक्षावशादकर्म्मकाः।

(२) क्रीडनेऽस्य अनुदात्तेदित्वमीत्वं।

श्रीजसंज्ञा ।

२०६ । ग्रुच् (चु, प, सक) श्रीवे ; श्रीचयति ।

२०६ । ग्रुच् (भ्वा, प, सक) श्रीवे ; श्रीचति ।

२०७ । पद (पदन्त चु, आ, सक) गतौ, प्राप्तौ ; पदयते ।

२०७ । पद्, (दि, आ, अक)(सम्पूर्वः) सिद्धौ ; सम्पद्यते ।

२०८ । लम्भ् (प्रेरणे आन्तः, भ्वा,आ,सक) ग्रन्थे; लम्भयति ।

२०८ । लभ् (भ्वा, आ, सक, अनिट्) लाभे ; लभते ।

२०९ । हृष् (भ्वा, प, अक)(प्रपूर्वः) प्रहर्षे ; प्रहर्षति ।

२०९ । हृष् (दि, प, अक)(प्रपूर्वः) प्रहर्षे ; प्रहृष्यति ।

२१० । दोला (नामधातुः) दोलासदृशाचारे ; दोलायते ।

२१० । दुल् (चु,प, सक) दोलने ; दोलयति ।

२११ । वाह् (भ्वा, आ, अक) प्रयत्ने ; वाहते ।

२११ । वह् (भ्वा, उभ, सक, अनिट्) वहने ; वहते ।

२१२ । खिद् (भ्वा, आ, अक) खेदे ; खेदते ।

२१२ । खिद् (दि, प, अक, अनिट्) खेदे ; खिद्यति ।

२१३ । ञय् (भ्वा,आ,सक)(विपूर्वः) तन्तुसन्ताने, वूयते ।

२१३ । वे (भ्वा, उभ, सक) तन्तुसन्ताने ; वयते ।

२१४ । वा (अदा, प, अक) वायुचलने, वाति ।

२१४ । वै (भ्वा, प, अक)(उत्पूर्वः) शोषे ; उद्वायति ।

२१५ । अर्ब्ब् (चु, प,अक) वधप्राप्त्योः ; अर्ब्बयति (१)।

---

(१) पुराईजें. कदाचिदनित्यत्वात् अर्ब्बंतीति पदञ्च सूत्रे प्रयुक्तम् ।

श्लोकसंख्या।

२१६। यस् (भ्वा, प, सक, अनिट्) (आङ्पूर्वः) विक्षारे; आयच्छति।

२१६। आनृह् (भ्वा, प, अक) विस्तृतौ; आन्हति।

२१७। मुद् (चु, उभ, सक) अधिवासने; मोदयते।

२१७। मुद् (भ्वा, आ, अक) प्रहर्षे; मोदते।

२१८। यच् (दि, प, अक) यीचे; यच्यति।

२१८। यचि (नामधातुः, श्यादिः) यीचाचारे; यचीयते (१)।

२१८। ख्या (अदा, प, अक) ख्याने; ख्याति।

२१९। वै (भ्वा, प, सक) वेष्टने; वायति।

२२०। गर्ज् (भ्वा, प, अक) गर्जने; गर्जति।

२२०। गर्ज् (चु, प, अक) गर्जने; गर्जयति।

२२१। वाय् (भ्वा, आ, अक) वाये, भ्रंशे; वायते।

२२१। वाय् (भ्वा, प, अक) वाये, भ्रंशे; वायति।

२२२। खृ (भ्वा, प, अक, वेट) शब्दे; खरति।

२२२। खर (अदन्त चु, प, सक) तिरस्कारे; खरयति।

२२३। सम् (भ्वा, प, अक) वैक्लवे; समति।

२२३। साम (अदन्त चु, प, सक) साम्यवचे; सामयति।

२२४। ईक्ष् (भ्वा, आ, सक) (प्रपूर्वः) दर्शने; प्रेक्षते।

---

(१) यचिशब्दश्च श्यादिलादसूयतद्धातावर्थे वर्तः। यद्यचिः यचिर्भवतीत्यर्थः। 'श्यादिधातवे वा तद्धीपदे'ति सूत्रम्।

श्लोकसंख्या ।

२२४ । ईक्ष् (चु, प, सक,) (प्रपूर्व्वः) दर्शने ; प्रेक्षयति ।

२२५ । लष्, (दि, उभ, सक) (अभिपूर्व्वः) अभिलाषे; अभिलष्यति।

२२५ । लष् (भ्वा, उभ, सक) (अभिपूर्व्वः) अभिलाषे ; अभिलषते ।

२२६ । क्लम् (दि-श्यमा, प, अक) ग्लानौ ; क्लाम्यति ।

२२६ । क्लम् (भ्वा, प, अक) ग्लानौ ; क्लामति ।

२२७ । कत्थ् (भ्वा, आ, सक) श्लाघायां ; कत्थते ।

२२७ । कत्थ (अदन्त चु, प, सक) कत्थने ; कत्थयति ।

२२८ । अनज् (रु, प, सक, वेट्) (विपूर्व्वः) प्रकाशे ; व्यनक्ति ।

२२८ । अनज् (चु, प, सक) (विपूर्व्वः) प्रकाशे ; व्यञ्जयति ।

२२९ । वुट् (भ्वा, प, सक,) (आङ्पूर्व्वः) छेदे ; आवोटति ।

२२९ । वुट् (चु, प, सक) (आङ्पूर्व्वः) छेदे ; आवोटयति ।

२३० । यम् (चु, प, सक) (समपूर्व्वः) बन्धने ; सम्यामयति ।

२३० । यम् (चु, प, सक) (विपूर्व्वः) बन्धनामोचने ; विपामयति।

२३१ । घूर्ण् (तु, उभ, सक) भ्रमणे ; घूर्णति ।

२३१ । घुष् (तु-कु, प, सक) भ्रमणे ; घुषति ।

२३२ । कस् (भ्वा, प, अक) (विपूर्व्वः) दीप्तौ ; विकसति ।

२३२ । कास् (भ्वा, आ, अक) (विपूर्व्वः) दीप्तौ ; विकासते।

२३३ । क्रिड् (तु, प, अक) क्रीड़ायां ; क्रिडति ।

२३३ । क्रीड् (भ्वा, प, अक) क्रीड़ायां ; क्रीड़ति ।

२३४ । कूट् (अदन्त चु, प, सक) दाहे, बधे ; कूटयति ।

२३४ । कुट् (तु-कु, प, अक) (सम्पूर्व्वः) कौटिल्ये ; संकुटति।

श्लोकसंख्या।

२३५। क्षप् (भ्वा, आ, अक) क्षयार्थां ; क्षपते।

२३५। क्षप (चङन्त चु, प, अक) क्षीर्णत्वे ; क्षपयति।

२३६। क्षिप् (भ्वा, आ, अक) क्षीणत्वे ; क्षेपते।

२३६। क्षिपन्द (भ्वा, आ, अक) क्षीणत्वे ; क्षिपन्दते।

२३७। पन्थ् (चु, प, सक) गतौ ; पन्थयति।

२३७। पथ् (चु, प, सक) गतौ ; पथयति।

२३८। क्षाद् (भ्वा, आ, अक) क्षये ; क्षादते।

२३८। क्षाद् (भ्वा, आ, अक) आच्छादे ; च्छादते।

२३८। मूर्च्छ् (भ्वा, प, अक) हतौ ; मूर्च्छति।

२३८। स्फूर्च्छ् (भ्वा, प, सक) विस्तृतौ ; स्फूर्च्छति।

२४०। दुष (स्वा, प, सक) उपतापे ; दूषोति।

२४०। दूष् (तु, प, सक) गतौ ; दूषति।

२४१। क्षिण्ग् (भ्वा, प, सक) (आङ्पूर्व्वः) आक्षेपे ; आक्षिङ्गति।

२४१। क्षिण्ग् (चु, प, सक) (आङ्पूर्व्वः) रञ्जने ; आक्षिङ्गयति।

२४२। षु (भ्वा, उभ, सक) सुतौ, प्रेरणे ; सवति।

२४२। षु (स्वा, उभ, सक) निष्पीड़ने, अभिषवे ; सुनोति।

२४३। मद् (चु, आ, सक, वेट्) तर्पणे ; मादयते।

२४३। मद् (दि-श्यमा, प, अक) मदे ; माद्यति।

२४४। क्षिद् (दि, प, अक, वेट्) प्रीतौ ; क्षिद्यति।

२४४। क्षिद् (चु, प, अक) प्रीतौ ; क्षेदयति।

श्लोकसंख्या ।

२४४ । ग्लूर् (अदन्त चु, आ, अक) विक्रमे ; ग्लूरयते ।

२४४ । ग्लूर् (दि, आ, सक) विनाशे ; ग्लूर्य्यते ।

२४५ । ग्लौस् (भ्वा, प, सक) अनुग्लौसने ; ग्लौसति ।

२४५ । ग्लौस (अदन्त चु,प,सक) अनुग्लौसने ; ग्लौसयति ।

२४५ । स्वम् (भ्वा, प, अक) वैक्लवे ; स्वमति ।

२४५ । तम् (दि-श्यमा, प, अक) वैक्लवे ; ताम्यति ।

२४६ । छिद् (रु, उभ, सक, अनिट्) छेदने ; छिनत्ति ।

२४६ । छेद (अदन्त चु, प, सक) छेदने ; छेदयति ।

२४६ । ऋध् (स्वा, प, अक) हृद्धौ ; ऋध्नोति ।

२४६ । ऋध् (दि, प, अक) हृद्धौ ; ऋध्यति ।

२४७ । श्लिष् (भ्वा, प, सक) आलिङ्गने ; श्लेषति ।

२४७ । गवेष (अदन्त चु, प, सक) अन्वेषणे ; गवेषयति ।

२४७ । इ (अदा, आ, सक)(अधिपूर्व्वः) अध्ययने ; अधीते ।

२४७ । इ (अदा, प, सक)(अधिपूर्व्वः) स्मरणे , अध्येति ।

२४८ । लोच्(भ्वा,आ,सक)(आङ्पूर्व्वः)आलोचने ; आलोचते ।

२४८ । लोच्(चु,प,सक)(आङ्पूर्व्वः) अनुग्लौसने ; आलोचयति

२४८ । लोक् (भ्वा,आ,सक)(आङ्पूर्व्वः) दर्शने ; आलोकते ।

२४८ । लोक् (चु,प,सक)(आङ्पूर्व्वः) दर्शने ; आलोकयति ।

२४८ । कुत्स् (चु, उभ, सक) निन्दायां ; कुत्सयते ।

२४८ । कुत्स् (भ्वा, प, सक) निन्दायां ; कुत्सति ।

२४८ । भर्त्स् (चु, प, सक) भर्त्सने ; भर्त्सयति ।

श्लोकसंख्या ।

२४८ । भर्त्स् (चु, आ, सक) भर्त्सने ; भर्त्सयते ।

२५० । मन्ड् (चु, प, सक) भूषणे ; मण्डयति ।

२५० । मन्ड् (भ्वा, प, सक) भूषणे ; मण्डति ।

२५० । भूष् (चु, प, सक) भूषणे ; भूषयति ।

२५० । भूष् (भ्वा, प, सक) भूषणे ; भूषति ।

२५१ । मूल् (चु, ,प,सक)(उत्पूर्व्वः) उन्मूलने ; उन्मूलयति ।

२५१ । मूल् (भ्वा,उभ,सक)(उत्पूर्व्वः) उन्मूलने ; उन्मूलति ।

२५१ । पीड् (भ्वा, प, सक) पीड़ने ; पीड़ति ।

२५१ । पीड् (चु, प, सक) पीड़ने ; पीड़यति ।

२५२ । वर्ह् (चु, प, सक)(निपूर्व्वः) वधे ; निवर्हयति ।

२५२ । वर्ह् (भ्वा, आ, अक)(निपूर्व्वः) दीप्तौ ; निवर्हते ।

२५२ । अर्ह् (भ्वा, प, सक) भजने, पूजने ; अर्हति ।

२५३ । नम् (भ्वा, प, सक, अनिट्) नमस्कारे ; नमति ।

२५३ । नमस् (नामधातुः) नमस्कारे ; नमस्यति (१) ।

२५३ । कध् (क, उभ, सक) अनिट्, आवरणे ; कधति ।

२५३ । कध् (दि, आ, सक, अनिट्)(अनुपूर्व्वः) अनुरोधे ; अनुकध्यते ।

२५४ । निद्रा(अदादिः,आ,अक) निद्राभजने ; निद्रायते ।(२)

(१) नमस्यतीत्यत्रिवद्भावादिना ङ्यन्तो धातुः । नमस्करोति इत्यर्थे नमस्यति ।

(२) निद्रादिशब्दो धर्म्मवचनोऽपि अदन्तत्वात् धर्म्मिवचनएव, तेन धर्म्मिणात् निद्रायात् अवस्थायां निद्रायते । 'अन्नादिभ्यश्च' इति सूत्रेण निद्राशब्दस्य अन्नादिवचनत्वे पाठात् वा., अन्नवत्त्वेन चान्नमेवेदम् ।

श्लोकसंख्या ।

२५४ । द्रा (अदा, प, अक)(निपूर्व्वः) निद्रायां ; निद्राति ।

२५४ । स्वप् (दि, प, सक) शिष्टायां ; स्वप्यति ।

२५४ । गर्ह् (चु, उभ, सक) शिष्टायां ; गर्हयते ।

२५५ । तूर् (दि, आ, अक) त्वरायां ; तूर्य्यते ।

२५५ । त्वर् (भ्वा, आ, अक) त्वरायां ; त्वरते ।

२५५ । ध्वन् (भ्वा, प, सक) शोषणे ; ध्वनति ।

२५५ । ध्वन (अदन्त चु, प, सक) शोषणे ; ध्वनयति ।

२५६ । तर्ज् (भ्वा, आ, सक) भर्त्सने ; तर्जते ।

२५६ । तर्ज् (चु, प, सक) भर्त्सने ; तर्जयति ।

२५६ । दु (स्वा, प, सक) उपतापे ; दुनोति ।

२५६ । दू (दि, आ, अक) उपतापे ; दूयते ।

२५७ । सूद् (भ्वा, आ, अक) क्षरणे ; सूदते ।

२५७ । सूद् (चु, प, सक) हिंसायां ; सूदयति ।

२५७ । चिकित्(सनन्तः,भ्वा,प,सक)रुग्जये; चिकित्सति(१)।

२५८ । गृ(तु,आ,सक)(सम्पूर्व्वकः)प्रतिज्ञायां ; संगिरते(२)।

२५८ । गृ (क्रया-प्वा, प, सक) कथने ; गृणाति ।

---

(१) चिकित्तिजनुषः सनेम् इत्यादिना सन्विधाने, इम्निषेधे, गुर्वादिनीति गुणनिषेधे, सन् यङन्तो रिरिति रित्वे, सन्व्यादिर्धुरिति चिकित्सभावस्य धातुसंज्ञायाच्च तिप्। सन् विधाने सते चिकषातोः सन्देहार्थत्वेऽपि 'सन्यतेऽपि चिती मतः' इत्यनेनास्य रीगोपक्रमणार्थत्वम्।

(२) 'समः प्रतिज्ञायाम्' इति सूत्रेण सम्पूर्व्वात् गिरतेः प्रतिज्ञार्थे आत्मने-पदम्।

श्लोकसंख्या ।

२५८ । भुज् (रु,भ्रा,सक,अनिट्) भोजने, भोगे ; भुङ्क्ते ।

२५८ । भुज् (तु, प, सक) कौटिल्ये ; भुजति ।

२५९ । भस् (भ्वा, प, सक) गमने ; भसति ।

२५९ । भय् (भ्वा,आ,अक)(परापूर्वः) पलायने ; पलायते ।

२५९ । भा (द्रा, प, सक) त्यागे ; जहाति ।

२५९ । हा (ह्रा, आ, सक) प्राप्तौ, गतौ ; जिहीते ।

२६० । भी (क्रया-पृ्रा, प, अक) श्लेषे ; भिनाति ।

२६० । ली (दि, आ, अक) श्लेषे ; लीयते ।

२६० । जन् (दि, आ, अक) जनौ ; जायते ।

२६० । जि (भ्वा, प, अक) जये ; जयति ।

२६१ । पा (अदा, प, सक) रक्षणे ; पाति ।

२६१ । पै (भ्वा, प, अक) शोषे ; पायति ।

२६१ । रञ्ज् (भ्वा, उभ, अक, अनिट्) रागे ; रजति ।

२६१ । रञ्ज् (दि,उभ,अक,अनिट्)(अनुपूर्वकः) अनुरागे;
अनुरज्यते ।

२६२ । रह् (भ्वा, प, सक) त्यागे ; रहति ।

२६२ । रह (अदन्त चु, प, सक) त्यागे ; रहयति ।

२६२ । भ्रम् (दि-भ्रमा, प, अक) भ्रमणे ; भ्राम्यति ।

२६२ । भ्रम् (भ्वा, प, अक) भ्रमणे ; भ्रमति ।

२६३ । खण्ड् (चु, प, सक) भञ्जने ; खण्डयति ।

२६३ । खण्ड् (भ्वा, आ, सक) छेदने ; खण्डते ।

श्लोकसंख्या ।

२६१ । घुष् (भ्वा प, सक) दाहे ; घोषति ।

२६२ । घुष् (दि, प, सक) दाहे ; घुष्यति ।

२६३ । अर्घ (नामधातुः)अर्थजिज्ञासायां ; अर्घापयति(१)।

२६४ । अर्घ (अदन्त चु, आ, सक) प्रार्थने ; अर्घयते ।

२६४ । भाज (अदन्त चु, प, सक) (विपूर्व्वः) विभागे ;
विभाजयति ।

२६४ । सभाज (अदन्त चु,प,सक) सम्माने ; सभाजयति ।

२६५ । लुभ् (तु, प, अक) लोभे ; लुभति ।

२६५ । लुभ् (दि, प, अक) लोभे ; लुभ्यति ।

२६५ । गद् (भ्वा, प, सक) भाषणे ; गदति ।

२६५ । गद् (दि, प, सक) भर्त्सने ; गद्यति ।

२६६ । अश् (क्रया, प, सक) भोजने ; अश्नाति ।

२६६ । अश् (स्वा, आ, सक)व्याप्तौ ; अश्नुते ।

२६६ । दभ् (भ्वा, आ, अक) नैपुण्ये ; दभते ।

२६६ । दभ् (चु, आ, सक) हिंसायां ; दभयते ।

२६७ । यभ् (चु, आ, सक)पूजायां ; यभयते ।

२६७ । यभ (नामधातुः) यभसट्टग्याचारे ; यभति (२) ।

---

(१) अर्घमाचष्टे अर्घापयति, 'धीः ज्ञप्याद्याने जिः' इति जिः, 'नाप्तत्वार्थ-देवेशात्मतः' इति नाप्, न इत्।

(२) यभट्टवाचरति यभति, आचारार्थे जिः, करत्, यभुवः, टकार उच्चार-णार्थः, तती यकारमाचप्रत्ययवत्त्व छीपः, तदन्तत्वेन यभ इति धातुसंज्ञा ।

श्लोकसंख्या ।

२६७ । खेट् (भ्वा, प, सक) भक्षदर्शने ; खेटति ।

२६७ । खोट् (भ्वा, प, अक) गतिवैकल्ये ; खोटति ।

२६८ । गाह् (भ्वा, आ, सक, वेट्) विलोड़ने ; गाहते ।

२६८ । गाध् (भ्वा, आ, सक) इच्छायां ; गाधते ।

२६८ । गुध् (क्रया, प, अक) क्रोधे ; गुध्नाति ।

२६८ । गुध् (दि, प, सक) वेष्टने ; गुध्यति ।

२६९ । एज् (भ्वा, आ, अक) दीप्तौ ; एजते ।

२६९ । एज् (आन्तः) शोभने, दीपने ; एजयति ।

२६९ । इन्ध् (रु, आ, अक) दीप्तौ ; इन्धे ।

२६९ । एध् (भ्वा, आ, अक) वृद्धौ ; एधते ।

२७० । शीट् (भ्वा, प, अक) गर्व्वे ; शीटति ।

२७० । शिट् (भ्वा, प, सक) अनादरे ; शेटति ।

२७० । सिध् (भ्वा, प, सक) प्रतिपूर्व्वः, निवारणे ; प्रतिषेधति ।

२७० । सिध् (दि, प, अक) अनिट्, सिद्धौ ; सिध्यति ।

२७१ । नी (भा, आ, द्विक) प्रापणे ; नयते ।

२७१ । नी (भा, प, द्विक) प्रापणे ; नयति ।

२७१ । मृड् (तु, प, अक) हर्षे ; मृड़ति ।

२७१ । मृड् (क्रया, प, अक) हर्षे ; मृड्नाति ।

इति समाप्तमिदं कविरहस्यधृतधातुविवरणम् ।

अतिपयपाठादिदोषशुद्धिः ।

विलसन्ति (४१ पृष्ठाया, २ पङ्क्तौ) अत्र विलसन्ति इति साधु ।
विलासयन्ति (४१ पृष्ठाया, ५ पङ्क्तौ) अत्र विलासयन्ति इति साधु ।
विलासयन्ति (४१ पृष्ठाया, १८ पङ्क्तौ) ,, ,, ,,
आयं (५१ पृष्ठाया, १ पङ्क्तौ) अत्र आयं इति साधु ।

MOHARAJAH'S LIBRARY
15 MAR 1887
COOCHBEHAR.